

Османската законова рамка и стопанската история на българските земи през XV – XVIII век



The Ottoman Legal Framework and the Economic History of Bulgarian Lands in the 15th – 18th Centuries

Красимира МУТАФОВА
Krasimira MUTAFOVA

Abstract. *The focus of this chapter is on several main issues. The changes in the approaches and methodology of researching the Ottoman economy and the economic history of the Bulgarians in the 15th – 18th centuries in Bulgarian and world Ottoman studies are outlined. The discussion theses and hypotheses are commented in the post-liberation historiography and in the studies of V. Mutaŭchieva, B. Tsvetkova, S. Dimitrov, E. Grozdanova, etc. until the end of the 1980s, influenced by the so-called formational theory of the development of the society, but also by the achievements of the best Ottoman scholars (Ö. L. Barkan, M. Gökbilgin, H. Inalçık, M., Genç, Ö. Ergenç etc.). Qualitatively different approaches to the study of this issue at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries have been highlighted in the studies of Tsv. Georgieva, E. Radushev, St. Parveva, Sv. Ivanova, M. Petkova, K. Mutafova, P. Andonova and others. In the context of the latest research and the available source base (kanuns, kanunnames, fermans, fetvas of the Ottoman Şeyhülislams, etc.), including unpublished Ottoman kanuns and kanunnames, preceding the detailed descriptive registers (mufassal defters and tahrir defters) for the land holdings and population in the individual sancaks of the Ottoman Empire, the Ottoman legal framework determining the development of economic life and the place of the Bulgarians in it is traced. One of the accents is placed on the legal cases and regulations concerning Ottoman agrarian relations and institutions in the legislations (kanuns, kanunnames, etc.) and the legislative acts of the Ottoman sultans. A number of issues of the centralized policy and legal frameworks of the development of the urban economy in the Ottoman Empire and in the Bulgarian lands in the 15th – 17th centuries are clarified.*

Keywords: *Economic History; Ottoman empire; Rumeli provinces; Bulgarian lands; agrarian relations; urban economy; Ottoman documents; kanun; kanunname; fermans; mufassal defteris*

В продължение на столетия стопанският живот в българските земи протича в условията на една чужда политическа и религиозна власт, повлиян от процесите на милитаризация, централизация и децентрализация и анархия в Османската империя през XV – XVIII в. Адаптирането на българите към „амплитудите“ на тази нова социално-икономическа реалност е неделимо свързано със законовата рамка, определяща развитието на османската икономика, респ. място и възможностите им за стопанска активност.

1. Методология и подходи на изследване в българската историография и световната османистика

Социално-икономическата история на Османската империя и стопанският живот в български земи през XV – XVIII в. стават обект на траен интерес в българската историография след Втората световна война – едва през 50-те години и последвалите десетилетия на XX в. Една от причините за този позакъснял интерес се дължи на предприетата идеологизация на историческата наука и стремежа да се докаже универсалността на марксистката формационна теория за развитие на обществото, респ. закономерния преход от феодални към капиталистически отношения. Другата – в недостига и едностранчивостта на изворовата база, липсата на последователен интерес към социално-икономическата история, в приоритета на политическата история.

1.1. Следосвобожденската историография: позитивистичен подход

Научният интерес към първите столетия в историята на българите под османска власт, доколкото го има, е насочен най-вече към проявите на политическия живот, икономическия и религиозния статут на подвластното население, както и към някои аспекти от неговата духовна култура¹. И все пак още в първото изложение върху периода XV – XVIII в. в „История на българите“² на К. Иречек са поставени значими въпроси от социалната и икономическата история: правното и икономическото положение на българите под османска власт; въздействието на османските институции; социалната организация на обществото; категориите население със специални задължения (Ircehek, 1978, pp. 406 – 418, 478 – 522). Десетилетие по-късно са публикувани първите преводи на османски извори от Ст. Джансзов³ и първите изследвания на български автори върху османските поземлени институции (спахилъци и вакъфи). Последователният интерес към издирване и обнародване на османски документи е свързан с името на Д. Ихчиев (1854 – 1913), уредник на Турския архив към Народната библиотека в София. За кратък период той превежда над 900 различни типа документи – фермани, документи от кадийските протоколни книги, берати, хюджети, бюлорутии и др. Само от архива на Рилския манастир Ихчиев превежда и публикува 644 документа (Ihchiev, 1910a). Липсата на специализирана подготовка води до редица неточности

1 В общественото съзнание, както отбелязва Цв. Георгиева, се налага тезата за „мрачните, черни времена“, идентифициращи периода XV – XVII в. (Georgieva, 1987, p. 17).

2 Публикувана е на чешки и немски през 1876 г. и преведена на български през 1886 г. К. Иречек разграничава два периода: обособено разглежда XV в. и XVI – XVIII в.

3 През 1891 г. Стоян Джансзов обнародва 12 фермана от XVI и XVII в.

и фактически грешки както в преводите⁴, така и в публикациите му върху проблеми от социално-икономическата история на българите през османския период: спахиите и техните поземлени владения, вакъфите като религиозна и аграрна институция, войнуците и останалите категории „привилегирована“ рая и пр. (Ihchiev, 1909, pp. 141 – 156; Ihchiev, 1910, pp. 1 – 96 и др.). Макар и критикувани, неговите преводи са задължително използвани от всички по-късни автори (Georgieva, 1987, p. 18).

Другият тип публикации върху периода XV – XVII в. най-често са извори от европейски произход (писма, дневници, пътеписни бележки, дипломатическите доклади и др.)⁵ и български извори⁶. Макар и бавно, обогатяването на изворовата база с източници от различен произход става базисна основа за първите по-комплексни изследвания върху стопанската история на българите.

Тясната обвързаност на българската история с историята на Османската империя е другият фактор, който пряко влияе върху насоките и подходите на изследване на социално-икономическите проблеми. Голямото предизвикателство пред българските и балканските историци е промяната в общата историографска концепция към империята в световната османистика. Широк кръг проблеми относно балканското наследство в османската социално-икономическа и политическа структура провокират петтомната история на Османската империя на румънския учен Н. Йорга (N. Jorga), издадена в Гота между 1908 – 1913 г. (Jorga, 1908 – 1913). Категорично прокараната теза, че империята е „продължение“ на Византия и наследник на славяно-византийската цивилизация, има своите привърженици, включително сред представителите на турската историография и до днес. При целия възможен скепсис към тезите на Йорга от страна на научната общност, той безспорно показва един различен подход към миналото на балканските народи под османска власт (Georgieva, 1987, p. 21). Още повече че проблемите за континуитета и дисконтинуитета в османската държава, поставени още в историята на Й. Хамер (J. Hammer) и изведени в класическата квинтесенция „Византия след Византия“ от Н. Йорга (Hammer, 1835, 1836; Jorga, 1905 – 1909), имат своите последователи и днес.

В контекста на континуитета и дисконтинуитета са и въпросите за традиционните и придобитите форми в изследванията за града и градското стопанство. Налагат се диалектално противоположни тези, пряко свързани с урбанизацията на градското стопанство през османския период. Тезата за почти пълното унищожение на българските градове и „масовото прогонване“ на българското население от турските колонисти, прокарана от К. Иречек в „История на българите“ (Ireschek, 1978) и в неговите „Пътувания по България“ (Ireschek, 1974, p. 139), има своите поддръжници в българската историография в продълже-

4 По повод на този тип преводи на османотурски текстове, издадени в България в началото на XX в., О. Събев отбелязва, че те „отразяват едно по-архаично разбиране за ролята и характера на превода. ...преводът не само трябва да отразява адекватно съдържанието на изворите, но преводачът може да го „обогатява“ с допълнителна информация, за да бъде по-разбираем и полезен за читателите...“ (Sabev, 2018, pp. 217 – 220).

5 Идеята за публикуването на този тип извори принадлежи на К. Иречек, а неговите „Стари пътешествия по България от 15 – 18 столетие“ на страниците на „Периодическо списание на БКД“ са последвани от „Стари пътувания през България в посока на римския път през Цариград“ на Ив. Шишманов и многобройните „пътувания през България“ на П. Р. Славейков и Хр. Кесяков.

6 По подг. у: Georgieva, 1987, pp. 18 – 19.

ние на десетилетия⁷. Тя, условно казано, аргументира тезата на турската историография за тоталната урбанизация и османизация на градското пространство. Своеобразно нейно „продължение“ е теорията за „аграризацията“ и „българизацията“ на градовете, произтичаща от повторното им овладяване през XVII в., посрещната както тогава, така и впоследствие с доста резерви и скепсис от изследователите на периода XV – XVII в. (Todorova, 2008, pp. 104 – 106 и пос. изсл.).

Въпросите за приемствеността са водещи и в изследванията за ролята и мястото на градското стопанство в българските земи във вътрешната икономическа структура на империята. Развитието на занаятчийското производство и свързаните с него еснафски организации, респ. мястото на българите и техните сдружения в това производство, привличат интереса на българските историци от началото на XX в. и до днес. В контраст с тезите за „изместването“ на българите от градовете и игнорирането им в градския икономически живот са убедително аргументираните изводи за масовото им участие в занаятчийското производство в някои изследвания⁸.

Новите задачи, които развитието на българската и световната наука поставя пред българските историци, изискват на първо място подготовка на специализирани кадри, включително и в областта на социално-икономическата история. Сред утвърдилите се в тази област изследователи е Иван Сакъзов, един от първите стопански историци. Юрист по образование, получил докторска степен по философия в Лайпциг, той е автор на една от малкото общи стопански истории, публикувана на немски през 1929 г. (Sakâzov, 1929a.). Интересите му са насочени към външнотърговските контакти на българските земи – търговията с Анкона през XVI и XVII в. (Sakâzov, 1929, pp. 1 – 44), стопанските връзки с Дубровник, външнотърговските контакти, осъществявани чрез Черно море, и др. Проучванията му, базирани на богат изворов материал, издирен в архивните и библиотечните фондове в Рим, Венеция, Дубровник, Париж, Берлин, не са загубили значение и днес. Той е първият български учен, самостоятелно работил в Дубровнишкия архив, а издирванията му имат изключително плодотворни резултати (Sakâzov, 1930). Една неизследвана дотогава тема, към която Сакъзов насочва вниманието си, е манастирската икономика (Sakâzov, 1925). Макар и кратко по съдържание и с донякъде фрагментарен характер, изследването му поставя незасегнати до този момент въпроси относно стопанската история на българите през XV – XIX в. Ранната смърт на талантиливия учен прекъсва проучванията му, но неговите публикации са основа за изследванията на редица български историци⁹.

След излязлата през 1911 г. твърде обща и без задълбочено проучване на изворите „История на нашето занаятчийство до Освобождението“ на П. Тишков, едно от първите профилирани изследвания върху ролята на занаятите и занаятчийските сдружения в градското стопанство принадлежи на Х. Хинков (Hinkov, 1937, pp. 305 – 318)¹⁰. Позовавайки се на редица

7 Вж. по-подр. Е. Вечева (Vecheva, 1987, pp. 115 – 121).

8 Според А. Иширков например „половината от занаятите в София“ са в български ръце (Ishirkov, 1912, pp. 39 – 40).

9 Вж. по-подр. Дубровнишки документи... 2017, pp. 23 – 24.

10 Получил добро икономическо образование в Германия, Хинков е автор на редица статии върху занаятчийството и еснафските организации през османския период. Повечето от тях са публикувани на страниците на списанието на Българското икономическо дружество, издавано между 1896 и 1949 г., наложило се като едно от най-авторитетните икономически издания в страната. Вж. по-подр. Весева, 1987, p. 126.

публикувани османски документи и на житията на св. Георги и св. Никола Нови Софийски, авторът „смело“ измества наложената представа за долната граница на българското проникване в градовете и стопанското им овладяване от българските занаятчии и търговци още през XV – XVI в.

Интересът към стопанската история през 30-те години на XX в. се „материализира“ в издаването на няколко поселищни истории. Между тях са впечатляващото проучване на С. Табаков за Сливен (Табаков, 1911 – 1929), претърпяло няколко издания впоследствие¹¹, сборникът с монографични изследвания върху стопанското минало на Габрово на П. Цончев (Tsonchev, 1929) и др. Всички те са с безспорен принос и до днес с публикуваната богата и в немалка степен уникална информация относно градското стопанство, търговията и занаятите в контекста на развитието на локалните икономики.

Обнародването на богат изворов материал от български, европейски и османски произход през 30-те години на XX в. поставя добра базисна основа за обективното изследване на стопанската история на българите. С приносно значение за проучване на българското присъствие в градската икономика е публикуваната „Кондика на Пловдивския абаджийски еснаф“ (Apostolidis, Peev, 1931, pp. 5 – 170)¹². Вниманието на научната общественост привличат публикуваните през 1940 г. „Документи из турските държавни архиви (1564 – 1872)“, подбрани и преведени от П. Дорев, български юрист, общественик, дипломат и историк (Dorev, 1940)¹³. При все че преводите и археографското оформление не отговарят изцяло на наложените стандарти в световната османистика, обнародваните османски документи съдържат разнообразна информация за българските земи. С различно качество са преводите на Г. Гълъбов, също юрист по образование, но историк и филолог по професия, владеещ много добре османски език. Публикуваните от него османски извори (законодателни актове, заповеди и др.), съхранявани в нашите архиви, се отличават с точност на превода и съответствие с археографските изисквания, наложени в османистичните преводи през XX в. Голяма част от подбраните и преведени от Г. Гълъбов документи се отнасят за войнуците и събирането на кръвния данък, а научният коментар поставя важни въпроси от османската социална и икономическа история. Влияние върху насоките на изследване оказват и публикациите на чужди историци, пряко свързани с политическата и икономическата история на българите през XV – XVIII в. (Refik, 1933; Kabrda, 1940 и др.). Обнародваните от А. Рефик (A. Refik) документи от османската канцелария например, стойностно градиво за търговско-икономическия живот на градовете ни под османска власт, не са загубили значението си и днес.

11 Първият том от „Опит за история на град Сливен“ излиза през 1911 г. Вторият и третият том са издадени посмъртно през 1924 и 1929 г., тъй като Симеон Табаков умира през 1918 г. С основание се счита, че колосалният му труд е една от най-ранните и систематизирани истории на селища, „парадигмата на българското краеведение“. Успешен резултат от реализирането на няколкогодишен проект, ръководен от авторитетни български историци (проф. д.и.н. П. Ангелов, проф. д.и.н. И. Русев, д-р Г. Ковачев, П. Петров), е тритомното издание на историята на С. Табаков с включени научен предговор, пояснителни бележки и справочен апарат. Вж. по-подр.: Roussev, 2021, pp. 424 – 433.

12 Пълният текст се състои от три книги за периода 1685 – 1857 г., писани с различни почерци на гръцки език. Открита е от д-р Александър Пеев през 1929 г. и подарена на Пловдивската народна библиотека, която публикува кондиката. Преписът на гръцки език е направен от Козма Миртинос Апостолидис, а този на български – от Александър Пеев.

13 Публикувани са като трети том от поредицата „Документи за българската история“.

Направеният кратък обзор, без претенции за изчерпателност, сочи, че в края на 30-те и началото на 40-те години на XX в. в българската историография е налице стремеж както към обобщаване на фактите и явленията от XV – XVIII в., отнасящи се до стопанската история, интегрирани в монографични трудове, така и към диференциране на проучваните проблеми в рамките на специализирани изследвания. Повечето от представителите на българската историческа мисъл са на позициите на позитивизма и поддържат тезата, че „историята трябва да се издигне до степен на истинска положителна наука, като търси в историческия процес само факти и закони“ (Vecheva, 1987, р. 131). Въпреки липсата на обобщаващи изводи, теоретични анализи и недотам ясна методология и изследователски подходи, налице са съществени приноси, особено в издирването, обработката и публикуването на обемен фактически материал. Приоритет в изследванията имат търговията и външно-търговските контакти, но все по-отчетливо се открояват и въпросите относно ролята на града и градското стопанство в икономическата структура на Османската империя, както и тази на покореното население в градския стопански живот. Не се създава обаче, както подчертава Цв. Георгиева, нито изследователски, нито тематичен център на проучванията. Липсва концептуалност, както и ново ниво на научната парадигма (Georgieva, 1987, pp. 29 – 30). Липсва и организационна структура, която да подготви специализирани кадри. Най-слабо проучен практически остава основният двигател на историческия процес – социално-икономическите отношения и аграрните структури.

1.2. Промяна в научната парадигма в изследванията след Втората световна война

Днес, от дистанцията на настъпилите промени след 1989 г., е доста трудно, а и неоправдано да се даде еднозначна оценка на „наследството“ от т.нар. тоталитарен период, на масива изследвания върху социално-икономическата история, на респектиращите издания с обнародвани османски извори¹⁴. С наложените догматични постановки и в немалка степен идеологически предпоставени изводи, това определено не е особено благоприятен за нашата историография период. От друга страна, не би било пресилено да се каже, че с разработването на проблемите относно поземлените отношения в Османската империя и включените в нейните граници български земи от една нова генерация османисти в лицето на Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Н. Тодоров, Стр. Димитров, Е. Грозданова, Цв. Георгиева, утвърдили се у нас и в чужбина, се запълва голяма празнина в историческото ни познание.

Безспорен фактор за задълбоченото проучване на сложната проблематика, свързана с османските аграрни институции и градската икономика през XV – XVIII в., са постиженията на т.нар. историко-икономическа школа, създадена от Й. Л. Баркан (Ö. L. Barkan), периодично обнародваният османски регистров материал, концептуалните изследвания на авторитетни османисти и стопански историци като М. Гьокбилгин (M. Gökbilgin), Х. Иналджък (H. Inalcık) и др.

На трето, но не и по значение място, следва да се посочат обогатената с източници от различен произход изворова база и издаденият според стандартите на световната осма-

14 На необосноваността на „тоталното зачеркване“ и категоричното отричане на постиженията на българската османистика в изследванията след 1989 г. се спира Е. Грозданова (Grozdanova, 2005, pp. 101 – 103).

нистика османски архивен материал. За системно и научно издаване на османски архивни източници може да се говори именно през този период, когато се поставя началото на университетската тюркология. С името на Г. Гълъбов са свързани няколко от публикуваните сборници с османски документи, продължение на поставеното начало в предходния период. Нов тематичен кръг за изследване „отварят“ излезлите през 1961 и 1972 г. два тома с османски извори за историята на правото в българските земи с включените в тях преводи на закони и законници на османските султани, правни тълкувания на османските шейхюлиями, трактати на представители на улемата и пр. (Turkish Sources, 1961 – 1971). Безспорен принос за издирването и обнародването на османски документи имат и известните тюрколози Б. Недков¹⁵ и Н. Попов. Във втория том на капиталния си труд „Османотурска палеография и дипломатика“ Б. Недков включва преводи на 84 различни по тип документи за периода 1402 – 1912 г. (Nedkov, 1972). През 1964 г. започва издаването на „Турски извори за българската история“ (ТИБИ) към многотомната поредица „Извори за българската история“ (ИБИ), от които досега са излезли 7 тома (Turkish Sources, 1964, 1966, 1972, 1973, 1974, 1977, 1986). В подготовката на отделните томовете се включват едни от най-изявените български османисти, утвърдени специалисти не само у нас, но и в чужбина – Г. Гълъбов, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Асп. Велков, Стр. Димитров, Ст. Андреев, М. Калицин, М. Михайлова, М. Стайнова, Ст. Кендерова, Евг. Радушев. Публикуваните в първите два тома преводи на османски регистров материал, съхраняван в Ориенталския отдел на НБ „Св. св. Кирил и Методий“, отговарят на най-високите стандарти за обнародване на подобен тип извори в световната османистика – включват освен българския превод, факсимилета на оригиналните документи и пълния им текст на нормализирана печатна арабица, научен коментар и богат справочен апарат. Следващите томовете от поредицата разширяват хронологическата граница, жанровото разнообразие и проблемната насоченост, но поради трудности от техническо и финансово естество се наблюдава „известно отстъпление“ от общоприетите изисквания, особено при пети и седми том (Grozdanova, 2005, р. 103 и сл.). Приоритет сред подбраните документи е отдаден на тимарските регистри от XV и XVI в. Изборът не е случаен. Точно обемният и компактен османски регистров материал дава реални възможности за изясняване на социално-икономическата, етнодемографската и конфесионалната ситуация след османското завоевание. Не по-малко богати на информация за проучване на всекидневното, стопанската история на българите и персоналният имуществен статус са публикуваните наследствени описи, извлечени от съхраняваните в Ориенталския отдел на НБКМ кадийски протоколни книги (Turkish Sources, 1977). За обогатяването на информацията, почерпана от османската документация, безспорно съдействат и корпусите извън тази поредица, съставени на тематичен и тематично-регионален принцип (Galabov, Duda, 1960¹⁶ и др.).

В своята съвкупност публикуваният османски документален материал съдържа богатата

15 Завършва тюркология в Берлинския университет и специализира при Жан Дени в Париж. През 1942 г. е назначен в Ориенталския отдел на Народната библиотека (днес Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“). По време на 20-годишната си работа там и по-късно като преподавател (1961) и професор в СУ (1970) той превежда редица документи.

16 Заедно с виенския тюрколог Херберт Дуда Гълъбов издава на немски анотациите на 1192 документа за периода 1542 – 1647 г., намиращи се в най-ранните кадийски протоколни книги, съхранявани в НБКМ.

и разнородна информация за изследване на аграрните институции, основните характеристики на селското и градското стопанство, на преките производители, включително категориите население със специализиран статут и задължения към централната власт (КНСЗ) и пр. Повечето от публикуваните извори са подходящи за статистическа обработка, респ. за прилагане на нови подходи и методология на изследване. Поради ограничения достъп до турските архиви, един от основните недостатъци обаче остава тяхната фрагментарност, нерядко проблемна датировка, неоправданото им „състаряване“, което се мултиплицира във фактологични неточности и хронологични инверсии в изследването на социално-икономическата действителност на XV и XVI в.¹⁷

Не по-малко стойностно градиво за изследване на различни аспекти от вътрешнотърговските контакти и стопанската активност на българите са издадените „чужди“ източници за българската история. В известен смисъл продължение на поставената още през XIX в. традиция е появата на нова поредица европейски извори, иницирана от В. Мутафчиева. Новото е възможността за цялостен поглед върху тях – т.е. прекъсване на инерцията за превод на точно определени, донякъде еднотипни пасажи, отнасящи се само за България. Изборът на първите трима автори е повече от добър: Ханс Шилтбергер, Берtrandон де ла Брокер, Ханс Дерншам – „три от лицата“ на Европа от XV и XVI в., попаднали по различен повод в Османската империя, но оставили уникални наблюдения за всичко видяно и преживяно (Mutafova, 2018, pp. 125 – 126). До края на 80-те години излизат водените дневници и съчинения на Стефан Герлах и Пол Рико. Новата поредица под надслов „Чужди пътеписи за Балканите“ е „крачка назад“ по отношение на подбора и селектираното представяне на информация, отнасяща се единствено до българските земи¹⁸.

Нарасналият интерес към историята на Османската империя в нашата и в чуждата историография по време на Втората световна война и непосредствено след нея генерира нови идеи в балканската и конкретно в българската историография, включително в областта на стопанската история. Изключително продуктивен изследовател и преводач е Й. А. Баркан, въвел в научно обращение разнообразен и изобилен в количествено отношение документален материал. Въпреки безспорно приносния характер на десетките негови публикации, не всички османисти и балкански историци приемат безкритично доста „идиличната“ му концепция за Османската империя, представена като „един голям султански чифлик, като общност, в която мястото и функциите на всеки поданик са определени от една воля“ (Mutaftchieva, 1993, p. 130).

Новите насоки и тенденциите в развитието на световната османистика, от една страна, и различните изследователски подходи и методология, от друга, налагат аграрните отношения и тяхното отражение върху развитието на българското стопанство като един от основните проблемни кръгове в областта на социално-икономическата история. Оживените дискусии относно почти всички аграрни институции нерядко надхвърлят иде-

17 Типичен пример е един от най-коментираните османски регистри – кратък (*иджмал*) регистър на Никополския санджак от 1479 – 1480 г. Първоначалната му датировка е средата на XV в. Впоследствие е прератифициран от Стр. Димитров, който уточнява съставянето му през 1479 г. (Dimitrov, 1968, pp. 241 – 244).

18 Въпреки амбициозните намерения „за цялостно научно издание на всички пътеписи, излезли изпод перото на чужденци... през епохата на османското владичество“, заявени в първи том, излезлите седем тома са неравностойни като обем, качество на превода, подбора на авторите, направения коментар.

ологическите постановки, наложени в съветската историография, под влияние на установените трайни научни контакти с югославските, румънските, турските учени и пр. Сравнителният анализ на изследванията на българските учени от 50-те – 80-те години на XX в., посветени на „аграрната“ проблематика, налага няколко основни извода и констатации.

Почти по всяко понятие или категория – от тимара и функциите на тапията до глобалните въпроси относно същностните черти на османския феодализъм – възникват ожесточени спорове, водени на страниците на „Исторически преглед“, „Известия на Института за история“¹⁹ или в публикуваните тематични сборници. Впечатляващ е фактът, че макар авторите да базират изследванията си на еднотипна документална база, те стигат до коренно различни изводи и постановки. Типичен пример са изследванията на Б. Цветкова (Tsvetkova, 1950/51, pp. 158 – 192; Tsvetkova, 1971, pp. 55 – 74 и др.) и тези на В. Мутафчиева (Mutaftchieva, 1957, pp. 163 – 204; Mutaftchieva, 1959, pp. 32 – 63; Mutaftchieva, 1960, pp. 57 – 93 и др.), които „генерално“ се разминават в аргументираните от тях тези и хипотези.

На първо място, по отношение на основната за XV – XVI в. институция – **тимара** – и аналога ѝ с поземлените институции на Балканите и в българските земи дотогава (византийската прония), съпоставимостта със „сеньориалните владения“ в Западна Европа, с прототипи в Селджукския султанат и на последно, но не по значение място – разглеждането на тимара като типична османска форма на земевладение.

Другият кръг въпроси се отнася до разпределението на поземлената рента и мястото ѝ в паричното обращение. Качествено нов момент в изясняването им внася изводът на В. Мутафчиева за категоричния превес на паричната и натуралната рента в ранното османско законодателство в сравнение със слабо застъпените отработъчни задължения в полза на спахиите през XV – XVI в.²⁰ Убедително изведените закономерности, базирани на пунктуално документираното представяне на състава и съотношението на отработъчната, натуралната и паричната рента, са твърде далеч от трафаретите на формационната теория. Твърде симптоматичен с оглед на съвременната оценка за т.нар. тоталитарно наследство в историческата книжнина е фактът, че констатациите и изводите на В. Мутафчиева са в разрез както с т.нар. буржоазни постановки, така и с тези на марксистката историография. Те надхвърлят границата на 80-те години и са отправни за изясняване на промените в аграрните институции през XVII в. от следващата генерация османисти (Parveva, 2011, pp. 106 – 107 и др.).

Не по-малко значими с оглед спецификата на поземлените отношения, доосманското наследство, данъчния статут на райетския селянин – мюсюлманин и немюсюлманин, са многобройните уточнения относно конкретните данъци в състава на поземлената рента. На основата на законодателните актове на османските султани и регистровия материал са преразгледани терминологията и същностните характеристики на: поземлено-личния

19 Поредицата започва да излиза през 1951 г. като „Известия на Института за българска история“ (от 1960 г. „Известия на Института за история“). Издаването ѝ прекъсва през 1990 г. През 2014 г. излиза първият том на подновената поредица с нова визия и философия – „Известия на Института за исторически изследвания“ в съответствие с преименуването на Института за история през 2010 г. на Институт за исторически изследвания.

20 Тези проблеми са разисквани в няколко изследвания на В. Мутафчиева (Mutaftchieva, 1957, pp. 163 – 204), включително и в дисертацията ѝ „Феодалната рента в Османската империя през XV – XVI в.“, защитена през 1959 г.

данък; състава и начина на събиране на инцидентните такси и глоби от групата *бадухава* (букв. „вятър и въздух“)²¹; особеното място на данъка *чифт-и бозан* в системата на данъчното облагане и пр. (Mutaſchieva, 1957, pp. 179 – 191).

Един от основните акценти в споровете относно същността на аграрните отношения в Османската империя е свързан с положението на данъкоплатното население – рая – и съпоставимостта му със западноевропейското селячество. В цялостната постановка на този въпрос водеща е една характерна за империята особеност, че „държавата запазва личната независимост“ на раята, но я поставя под обща централна юрисдикция“ (Mutaſchieva, 1993, p. 134 и сл.). В тази рамка би следвало да бъдат поставени и оживените дебати и „амплитудни“ тези относно тапията: белег за феодална/крепостна зависимост или гарант за правата на обработваната от селянина земя²².

Комплексният подход в изясняването на въпросите относно категоризацията на поземлените владения в Османската империя и събираната от тях рента е в основата на изведената христоматийна 4-членна схема на категориите зависимо население в мирийските и вакъфските земи²³. Загължително трябва да се отбележи обаче, че въпросите, отнасящи се до данъчното облагане и статута на българското податно население в Османската империя, в частност КНСЗ, далеч не са проекция на предприетата идеологизация в историческата наука. Те са в центъра на десетки проучвания и обект на оживени дискусии още от времето на Й. Хамер²⁴. Повечето автори обаче, включително и днес, изключват общоимперската рамка на проблема. От днешна гледна точка някои от коментираните изводи звучат твърде крайно, а други биха могли да бъдат подкрепени с нов изворов материал. С присъщата си самокритичност впоследствие В. Мутафчиева частично коригира част от тезите си (Mutafova, 2018, p. 123 и сл.).

До голяма степен като моделна с обективистичния подход, изобилието на изворов материал, таблично изведените обобщени данни, компаративното представяне на законодателна норма и практика се налага монографията на В. Мутафчиева „Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.“. Твърде широкият периметър на изследване – и в хронологично, и в тематично отношение, не само очертава спецификите на основните аграрни институции за първите две столетия под османска власт – тимар, мюлк и вакъф, и характерните форми на селско земевладение, но те са представени в развитие в контекста на т.нар. класически период в историята на османската държава. Една от повтарящите се критики към В. Мутафчиева и към турската историография, включително и в съветските специализирани изследвания, е свързана с „определянето на ленната система като неаграрна“²⁵. Въпреки идеологическата по същество официална критика и разгорещената дискусия утвърждаването на този основополагащ труд е повече от категорично. Като изключим корекциите на някои от направените изводи от страна на самата В. Мутафчиева

21 На групата такси и глоби *бадухава* е посветено отделно нейно изследване, публикувано в престижното полско списание „Przegląd Orientalistyczny“ (Mutaſchieva, 1958, pp. 305 – 311).

22 По-погр. у: Mutafova, 2018, p. 131.

23 За наложените в българската, турската и съветската историография тези относно категориите зависимо население в Османската империя през XV – XVI в. вж. по-погр. у: Mutafova, 2018, p. 120 и сл.

24 Вж. по-погр. у: Mutafova, 2023, pp. 310 – 311.

25 Опонирането е в духа на формационната теория и на стремежа да се докаже, че турският феодализъм преминава през същите общи фази, но в друго време и в друга историческа обстановка.

(Mutaфchieva, 1993, pp. 5 – 6), почти всички изведени понятия, категории, тенденции, закономерности в развитието на османските аграрни структури се приемат в историографията и до днес.

Като самостоятелни тематични кръгове в полето на социално-икономическата история през този период се очертават вакъфската институция и системата *илтизам*, наложила своята доминация в почти всички сектори на стопанския и обществен живот в империята и в българските земи (Tsvetkova, 1960, pp. 195 – 219; Mutaфchieva, 1960a, pp. 40 – 74 и др.)²⁶. Една от най-продължителните и все още незавършили дискусии в българската и чуждата историография е дебатът за чифлиците, чието начало поставят изследванията на Д. Косев, В. Мутафчиева, Хр. Гандев, Хр. Христов, Стр. Димитров и др. наши учени през 60-те и 70-те години на XX в.²⁷

Другият тематичен ареал на изследвания е свързан с градската икономика и търговските отношения. Към проблемите, отнасящи се до османската регламентация на търговско-занаятчийската дейност, търговските отношения с Дубровник, началните етапи на формиране на българска търговска прослойка, трайно насочват интереса си Н. Тодоров, Б. Цветкова, С. Панова, Е. Вечева, Й. Списаревска и др. (Todorov, 1972; Tsvetkova, 1972; Panova, 1980; Vecheva, 1982; Spisarevska, 1973, pp. 78 – 86 и др.). В няколко свои публикации В. Мутафчиева пространно изяснява ролята на вакъфа в градската икономика, донякъде неоправдано пренебрегвана в изследванията (Mutaфchieva, 1962, pp. 121 – 145; Moutaфchieva, 1981). Движението на цените и тяхното отражение върху общия стопански живот, развитието и ролята на лихварския капитал привличат трайно изследователския интерес на С. Панова и Л. Берров (Panova, 1978; Berov, 1976 и др.). Разширяване на изследователската парадигма в областта на търговските отношения е засвидетелствано в сборника „Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век“ (Paskaleva, Tsvetkova, Berov, 1978). Остават „открити“ редица аспекти на тази проблематика, като състоянието и развитието на местния пазар и участието на българите в него, общата рамка на занаятчийското производство извън локалните проучвания, мястото на българската икономика в общоимперската, градското всекидневие и свързаните с него дейности.

1.3. Посттоталитарен рационализъм/позитивизъм. Нови методи и подходи. Case study

Социално-икономическите проблеми са сред водещите в българската историография и в т.нар. посттоталитарен период, но изследването им е повлияно от идеите на школата *Анали*, отдавана наложили се в Западноевропейската историография (Braudel, 2017 – 2019)²⁸. Това автоматично поставя въпроса за традициите и конкретните измерения на промяната в научната парадигма след 1989 г. При това през първите години от т.нар. посттотали-

26 Вж. по-подр.: Radushev, 1987, pp. 172 – 180; Мутафова, К. Преходни форми в стопанството (XVII – XVIII век), глава от настоящото издание.

27 Критичен преглед на изследванията на българските и балканските османисти, посветени на чифлиците, вж. у: Radushev, 1987, pp. 181 – 193; Мутафова, К. Преходни форми в стопанството

28 Трите тома на основополагащото произведение на Ф. Бродел, един от най-значимите учени на XX в., имат две издания на български език: Т. 1. Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното; Т. 2. Игрите на размяната; Т. 3. Световното време.

тарно време в историческата ни наука избуява явление, по принцип съпътстващо подобен тип политически промени – търсенето на новата, последната истина за почти всеки период от българското минало. Основателно или не, под знака на подчертания стремеж към деидеологизация се пренаписаха стотици страници от родната история. Без да се оспорва необходимостта от преосмисляне на постановките, наложени в учебниците по история, не по-малко важни в този нов подход към вече утвърдени тези и събития са изворите. Факт е, че точно „отварянето“ на архивните фондове се превърна и все още е голямата провокация пред българските историци. Точно в това поле българската османистика е с доказани традиции. Издирването, преводите и обнародването на османски извори и описи на извори е една от основните насоки на развитието ѝ. В продължителната работа по ТИБИ, както и по издаването на отделните тематични документални корпуси със съдействието на специалисти като доц. Ст. Андреев, доц. Асп. Велков и др. се постига както високо ниво на археографската им обработка, така и необходимата квалификация на една разширяваща се и „подмладяваща“ се група османисти (Georgieva, 2009, p. 25). Своеобразна институция в обучението по османски на поне две поколения историци е доц. Мария Калицин, един от най-добрите специалисти по османска палеография и дипломатика. Не по-малко важен фактор за високото качество на появилите се след 1989 г. публикации е приемствеността в подготовката на високкоквалифицирани османисти в рамките на университетите и институтите при БАН²⁹.

Безспорен тласък в изследванията дават новите документални постъпления в Ориенталски отдел на НБКМ по линия на сключената през 1993 г. двустранна българо-турска спогодба за обмен на османски архивни документи³⁰. Те правят възможно отстраняването на един от основните недостатъци в наличния документален фонд – фрагментарността и липсата на последователност³¹. Стойността на новопостъпилите документи се повишава и от факта, че те, заедно с наличния архивен материал в Ор. отдел на НБКМ, покриват изцяло българските етнически територии.

В относително кратък срок е публикуван пълен опис на новопостъпилите документи от османските архиви (Radushev, Kovachev, 1996), опис на османските документи за вакъфите, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ (Radushev, Ivanova, Kovachev, 2003), няколко издания на различни типове регистри за Никополския санджак, за Самоковската каза (Kovachev, 1997; Kovachev, 2001 и др.). За разлика от традиционните издания на регистри, в част от тези нови документални корпуси документите са по-скоро приложения, които аргументират изследователските тези. Класическият модел на издаване на османски извори, както

29 Огромна е заслугата на проф. Цв. Георгиева, акад. В. Мутафчиева, член-кор. Стр. Димитров, проф. Е. Грозданова, доц. М. Калицин, под чието ръководство са защитени стойностни дисертации и подготвени високкоквалифицирани специалисти в Историческия факултет на СУ, ИФ на ВТУ, институтите по история и балканистика при БАН, Ор. отдел на НБКМ, ЦИЕК към ФКНФ при СУ – Е. Радушев, С. Иванова, Р. Градева, С. Антонов, К. Мутафова, Ст. Първева, О. Тодорова, Р. Ковачев, О. Събеv, М. Петкова, Г. Георгиева, Хр. Атанасов и др., които, от своя страна, подготвят „ново попълнение“ османисти (М. Шушарова, Кр. Йорданов, Ст. Димитров, Н. Неделчева, Гр. Бойков, Д. Борисов, П. Андонова, Д. Русев, Хр. Христозов и др.).

30 По-подробно за новите постъпления вж. Radushev, Kovachev, 1996, pp. XII – XIII; Mutafova, 2007, p. 143 и сл.

31 Сред заснетите над 11 000 кадъра, 7470 са копия на 40 броя регистри. Вж. Radushev, Kovachev, 1996, pp. XII – XIII.

отбелязва Цв. Георгиева (Georgieva, 2009, р. 25), е приложен само в сборника с документи за Търново и Търновската каза. Тези високи стандарти за превод са следвани и в последвалите издания на авторския колектив (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009; Kalitsin, Mutafova, 2012).

В новата политическа действителност обаче автономията на университетите, недовъзможното добро финансиране на БАН, поне през 90-те години, появата на нови академични структури променят съществено издателската политика. Прекъсва издаването на авторитетната поредица „Турски извори за българската история“. Последно излезлият осми том, подготвен от авторски колектив преди и след 1989 г., като продължение на седми том, е издаден като том 13 на новооснованата поредица на ГУА „Архивите говорят“ (Turkish Sources, 2001). Прегледът на публикувания през последните десетилетия османски документален материал³² сочи по-скоро персонален подход и конкретни научни интереси, а не институционална стратегия.

Не по-малко са възможностите за проучване на европейските източници при липсата на ограничения за работа в големите европейски архивохранилища, но публикуваните издания след прекъсването на многотомната поредица „Чужди пътеписи за Балканите“ са сравнително малко. Част от тях („Дубровнишки извори за българската история“) са публикувани в рамките на поредицата на ГУА „Архивите говорят“ (Dubrovnik Sources, 2000). Други са финансирани по линия на мащабни национални и международни проекти. С безспорен принос за проучване на българската и конкретно за стопанската история и търговските отношения с Република Дубровник е великолепно двухтомно издание на дубровнишки документи от периода XIII – XV в. (Dubrovnik Documents, 2017 – 2018)³³.

Новите документални постъпления в Ориенталския отдел на НБКМ и особено отвореният достъп през последните години до османски архивохранилища в Истанбул, Анкара, Бурса и др., дигитализацията на по-голямата част от архивните фондове, съхранявани в тях, допринасят за динамизиране и разширяване периметъра на изследванията в областта на социално-икономическата история.

Една от темите „със запазен периметър“ в българската и в чуждата историография през последните десетилетия остават аграрните отношения в българските земи под османска власт, но проучванията на селското стопанство надхвърлят въпросите на собствеността, механизма на данъчно облагане и експлоатация. Във фокуса на изследванията са организацията на земевладението (Parveva, 2011, pp. 106 – 139), конкретните прояви на промените през XVII – XVIII в. и развитието на чифлишкото стопанство, все по-често изследвани чрез т.нар. case study и извеждане на примерни модели (Radushev, 1995, pp. 135 – 170; Georgieva, 1999, pp. 185 – 188; Parveva, 2011, pp. 347 – 389; Parveva, 2022; Andonova, 2013 и др.), по-широкото интерпретиране на положението на населението, включително в контекста на категориите „богатство и бедност“ (Parveva, 2022). В редица изследвания е преосмислена ролята на вакъфа и статута на вакъфската рая, разминаваща се с популярната представа, както и различните негови проявления – и като религиозна институция, и като особено важна част

32 Подробна библиография на публикациите на османски архивен материал вж. у: Dimitrov, 2000; Grozdanova, 2005, pp. 103 – 120.

33 Изданието е подготвено след продължителна работа в Държавния архив на Дубровник, финансирана по проект под ръководството на акад. В. Гюзелев, с участието на проф. А. Николов, доц. П. Данова, доц. Е. Костова, г-р С. Хинковски.

от социално-икономическия живот на Османската империя и конкретно на българските земи (Mutaſchieva, 1993; Radushev, 1995, pp. 171 – 259 и пос. лит.; Radushev, Ivanova, Kovachev (eds), 2003, pp. 11 – 54; Yanchev, Kiprovskia, Boykov (eds), 2020 и др.)³⁴.

Традиционният интерес към рударството, от особена значимост за османската държава и за българите, добивът на морска сол и др. намира израз в изследванията на Е. Грозданова и Ст. Андреев, базирани на далеч по-богат и разнообразен османски изворов материал (Andreev, Grozdanova, 1993 и др.)³⁵. Широк спектър от проблеми, свързани със състоянието на рударството в българските земи през XV–XVII в. и със статуса, религиозната принадлежност, данъчните задължения / облекчения и пр. на категориите население, ангажирани с добива и преработката на руда, са разисквани в няколко от последните изследвания на Ст. Димитров на основата на новооткрити османски документи от фондовете на Османския архив в Истанбул³⁶ и последните проучвания по темата (Dimitrov, 2024, pp. 171 – 209 и цит. лит.).

Разнообразието на архивните източници извежда на преден план теми, сравнително бегло изследвани в българската и чуждата историография или разисквани предимно в рамките на регионалните изследвания – манастирската икономика (Mincheva, 2010, pp. 52 – 61; Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis, 2021 и др.), немлосюлманските (църковни) вакъфи (Todorova, 2010, pp. 433 – 454; Ivanova, 2003, pp. 11 – 20; Mutafova, 2018, pp. 201 – 216), преосмислянето на системата *илтизам* и църковните мукатаи³⁷, текстилното производство като protoиндустрия в българските земи през XVIII в. и др. (Georgieva, Todorov, 2024, pp. 90 – 102).

През последните години българската историческа наука все повече се ориентира към проблемния кръг човек – общество – природа, изследван в предходния период главно в различен тип поселищни локални проучвания. Това са въпроси, които у нас дълго време са останали сравнително „нови“, макар да са водещи в западноевропейската историография от времето на Ф. Бродел (Braudel, 2017 – 2019). Изследванията за аграрното стопанство се „пренасочват“ от общите теоретични постановки към природната среда и технологичните възможности на епохата. От позициите на историческата антропология Цв. Георгиева налага нови подходи и модели в разработването на сложния спектър проблеми, определящи степенята на усвоеност на българското пространство преди и след османското завоевание (Georgieva, 1996, pp. 31 – 57; Georgieva, 1999 и др.). Този подход е водещ в редица проучвания, посветени на тази проблематика (Radushev, 1995; Parveva, 1992, pp. 32 – 50; Parveva, 2011; Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 34 – 40; Mutafova, 2017, pp. 264 – 287; Petkova-Encheva, 2016, pp. 223 – 241). Типичен пример са дисертационният труд на Х. Христозов и последвалите негови изследвания, фокусирани върху взаимовръзката между окръжаващото екологично пространство и планинското население на Родопите през XVI – XVII в. с отчитане на климатичните промени, ограничените планински ресурси и локалните специфики на социалните и икономически процеси (Hristozov, 2017; Hristozov, 2020, pp. 36 – 107 и др.). Подходящият за този тип изследвания османски регистров материал и възможностите за статистическа обработка на съдържащата се в него разнообразна информация допълнително допринасят за аргументативността

34 Вж. по-погр. Мутафова, К. Преходни форми...

35 Вж. по-погр. Grozdanova, 2005, p. 125

36 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul.

37 По-погр. у: Мутафова, К. Преходни форми...

на изводите. Един от феномените на стопанския живот в Румелия през XVII в. в контекста на тази проблематика е аграрната активност на градското население, изследвана задълбочено от Ст. Първева (Parveva, 2003, pp. 255 – 337).

Една от темите с траен периметър в османистичните изследвания на българската и балканската историография, тясно свързана с изследователския кръг проблеми относно статута на немюсюлманските поданици на империята, са категориите население със специализиран статут и задължения към централната власт. Резултатът от дългогодишните проучвания понастоящем е значимо научно досие и публикуван обемен изворов материал, но и все още твърде свободни интерпретации в част от краеведските проучвания и популярната книжнина. В една или друга степен са изяснени различни аспекти от „средновековното им минало“ и континуитет в османския период, техният данъчен статут и социално-правен статус, мястото и влиянието им в социалната структура на българското и балканското общество, както и позицията на групите с военно помощни функции в османската военна организация. Без да навлизам в детайлите на водените десетилетия наред дебати³⁸ (в настоящото издание те са представени от д-р Кръстьо Йорданов, един от специалистите по тази проблематика) все пак ще отбележа, че един от спорните и все още „отворени“ въпроси остава наличието на пряка връзка между специализирания статут на това население, регламентирания в негова полза данъчни облекчения/преференции и възможностите за стопански просперитет.

Изследванията на градската икономика до голяма степен следват традиционната тематичната профилираност³⁹. Запазва се интересът към документалното богатство на Дубровнишкия архив и търговията с Дубровник, но се разширява периметърът на изследваните контакти по посока на отвъддунавските княжества и Трансилвания по документални материали в архивите на Букурещ, Брашов и Сибу (Maslev, 1991). Качествено нов подход е приложен към изследването на търговската активност на българи, арменци, гърци в империята и конкретно в българските земи през XVII в. (Ivanova, 2003, pp. 681 – 703). Базирани на далеч по-богати източници – както османски, така и новоиздирени в балканските и западноевропейските архивохранилища, са проучванията върху регулацията, структурата и продукцията на занаятчийското производство (Yaneva, 1997, pp. 28 – 43 и др.).

Въпреки относително краткия времеви отрязък след 1989 г. представеният преглед на основните тенденции в изследванията върху стопанската история откроява далеч по-богатата документална база на проучванията, особено що се отнася до османския архивен материал, качествено различните подходи и методология на изследванията, категоричната съизмеримост с постиженията на най-авторитетните представители на балканската и световната османистика през XX и XXI в. – Й. А. Баркан, М. Гьокбилгин, Х. Иналджък, М. Генч (М. Genç), Й. Ергенч (Ö. Ergenç), Ш. Памук (Ş. Pamuk), С. Фарохи (S. Faroqi), Б. Йелавич (B. Jelavich), А. Каяпънар (A. Kayapınar), Ал. Стојановски, А. Фотич (A. Fotić) и др.

38 Обзорен преглед на основните проблеми и литература вж у: Grozdanova, Andreev, 1996, pp. 29 – 48; Mutafova, 2023, pp. 310 – 311.

39 Доколкото в настоящото издание въпросите относно градското стопанство, занаятите и занаятчиите, търговците и търговския стокообмен в българските земи през XV – XVIII в. са представени в отделни глави, тук са маркирани само насоките на изследване и приложени подходи в следосвобожденската и съвременната българска историография.

2. Регламентиране на османските аграрни отношения и институции в законодателствата на османските султани

Развитието на аграрните отношения в Османската империя, наложени и действащи в продължение на столетия в българските земи, са сложен и многопластов проблемен кръг, „вечно поле за дискусия“ в нашата и чуждата историография. Немалко автори ги приемат като типично феодални, икономическа база, върху която османците повтарят процеса на феодализация на средновековния европейски свят, но в по-късно време (Mutafchieva, 1993, pp. 12 – 13). С ракурс към разгърнатия се негласно дебат след 1989 г. относно коректността на използваните универсалии при периодизиране на общественото развитие, други специалисти се придържат към разбирането за феодализма като политическо-правна организация на обществото⁴⁰.

Доколкото основната разлика между аграрните отношения в Османската империя спрямо класическата европейска икономическа система през Средните векове е държавната собственост върху земята, централизацията и късната за средновековния европейски свят милитаризация на обществото, целта на настоящото изложение е да представи законовата рамка, определяща насоките в развитието им. Тя, от своя страна, е повлияна от **класическата ислямска традиция и шериатски постулати**, но и от законодателната **активност на османските султани** и издаваните от тях кануни (*закони*), кануннамета (*законници*) и фермани (*заповеди*).

Публикуваните законници и закони за отделни градски центрове, султански заповеди, правни тълкувания (*фетви*) на османските шейхюлислами, трактати на изявени представители на улемата и пр. в двутомника ТИИПБЗ, при все че има какво да се желае относно прецизността на част от преводите, заедно с новите документални постъпления след спогодбата от 1993 г. дават реална възможност за представяне на централизираната политика на османските султани и законовите рамки, в които тя поставя османските аграрни отношения и развитието на градското стопанство, включително на българските земи, без категорично да изключва шериатските норми.

Шериатската традиция. Според шериатската традиция върховната собственост (*ракаба*) над мирийските земи принадлежи на централната власт в лицето на султана. В ранния период на османската държава цялата завладяна земя в Европа и Азия, с изключение

40 По-коректно според редица изследователи е наложилото се в европейската историография периодизиране на общественото развитие на: *антично, доиндустриално, индустриално, постиндустриално* общество. Подобна периодизация не отрича феодализма, но той се приема в класическото му разбиране като характерен само за част от страните в Централна и Западна Европа. Всъщност още през първата половина на XVIII в. Шарл Монтескьо (1689 – 1755) използва определенията „феодални закони“ и „феодално право“ в произведението си „За същността на законите“. Като феодални, той нарича законите и правото, регулиращи системата на заплащане на военната служба със земя. Едно от най-приемливите определения за феодализъм и феодално общество предлага руският учен В. Илюшечкин, според когото това е политическо-правна организация на държавно оформените добуржоазни общества, характеризираща се с йерархия на васално-сюзеренните отношения и политическа раздробеност.

на т.нар. „десятьчни“ и „харачки“ земи⁴¹, е обявена за държавна (*арз-и мири*). Към тези две категории според шериятските постановки следва да бъде добавен т.нар. истински мюлк (*мюлк сахи*), т.е. имотите, включени в чертите на населените места. Според В. Мутафчиева тази схема, „очертана“ от шериятската традиция, се възприема твърде безкритично в изследванията и далеч не отговаря на реалностите в империята (Mutaščieva, 1993, р. 8 и сл.). „Десятьчните“ и „харачките“ земи в класическото им шериятско разбиране и формален статут би следвало да бъдат изключени от категориите земи, типични за османската действителност, тъй като са съхранени само поради консерватизма, диктуван от религиозните догми. „Мирийските“ и „мюлковите“ земи са тези, чийто статут съответства на аграрните отношения в империята.

Именно върховната собственост на държавата в лицето на султана върху земята е в основата на разпределението на поземления фонд и на приходите от него в Османската империя в рамките на три категории. Една трета от земята принадлежи на султана – „султанските хасове“, една трета е предназначена за издръжка на спахийската конница и една трета – за религиозните фондации – вакъфите (Barkan, 1940, pp. 169 – 170). Част от праворазпорежданията, които има над мирийските земи в качеството на техен собственик, централната власт отстъпва на изявени военачалници, участвали в завоеването, под формата на мюлкове – т.нар. неистински мюлкове (*гаири мюлк*).

Обликът на стопанската организация през XV и XVI в. определят поземлените владения с условен характер, наречени тимари, предназначени за издръжка на бойците от спахийската конница и на част от бюрократичния апарат. Водещ елемент при разпределението на поземления фонд е предварително определяния приход от данъчните постъпления (по вид и размер) посредством повсеместна регистрация на земите и установяване на централизираната рента от земята.

Важен елемент от поземления режим е **селското земевладение**. Ранното османско законодателство практически снабдява селяните със земя, което дори се оценява като своеобразен аграрен преврат от някои автори. Във финансовите и правните документи индивидуалното стопанство на селянина е обозначено като **райетски чифлик**, или **бащина** за християните.

Динамиката на развитие на османската държава, постоянната експанзия, в хода на която се формират аграрните отношения, променящата се социално-икономическа реалност в империята изискват принципно уреждане на многото въпроси, които нямат отговор в консервативното шериятско право, чрез пряката законодателна намеса на султана. Тя намира израз в издаваните кануни (*закони*) и кануннамета (*законници*), регламентиращи всички аспекти на аграрните отношения и институции.

Шерият и канун. Канунът и кануннамето, чужди на класическото ислямско право, про-

41 „Десятьчни“ според шериятската традиция са териториите, населени с араби, които приемат исляма, преди да бъдат завладени от мюсюлманите, обложени са само с религиозен десятък и са оставяни на собствениците им. „Харачки“ са земите, чиито жители не приемат исляма, преди да бъдат завладени от „правовърните“. Срецу правото да населяват владенията на Арабския халифат, плащат поголовен харадж, а за да запазят земите си – харадж върху земята и добива от нея. „Десятьчните“ и „харачките“ земи са съхранени в Османската империя в точните граници, фиксирани в ранния Халифат: първите – в Хеджаз и Басра, а вторите – в Севад и Ирак (Mutaščieva, 1993, pp. 8 – 9).

изтичат от тюркската традиция по отношение на властта⁴² и категорично разграничават османската държава от останалия ислямски свят. Според повечето изследователи на проблема *шерият* – *канун*⁴³, канунът е най-голямата иновация в османската правна история. Въвеждането на три категории кануни – с общоимперски характер; визиращи специфични проблеми; отнасящи се за отделни социални групи и региони – подсказва намерението на османските султани да обхванат в законодателната си дейност всички промени в обществото. От съществено значение за прилагането им е обстоятелството, че всеки следващ султан е трябвало да потвърди издадените от неговия предшественик закони. В този смисъл, фундаментален и непроменяем, въпреки широкия периметър на разпространение и влияние на кануна, все пак остава шериятът (Inalcik, 1973, pp. 70 – 71).

Кануните и кануннаметата на султан Мехмед II. Традицията свързва най-ранните османски закони с Мурад I (1362 – 1389) и Баязид I (1389 – 1402), но Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481) е първият османски султан, който издава кануннамета с общоимперско приложение. Първото е съставено скоро след завладяването на Константинопол през 1453 г., като обобщена кодификация на законите от предшествениците му⁴⁴. Второто кануннаме, най-вероятно издадено в края на управлението му (през 1474 г.), се отнася за държавните служби и церемонии.

Съгласно Торсун бей, един от османските хронисти, които най-добре отразяват османската концепция за държавно управление, като ключова фигура в обществото султанът е можел да регулира законодателството и да издава закони изцяло по собствена инициатива, независимо от шерията (Tursun Bey, 1973, pp. 47 – 56). Тази законодателна активност произтича от факта, че в османската държава се прилагат постулатите на ханифитската правна система. По-малко консервативна в сравнение с останалите три в ислямското право (маликитска, шафиитска и ханбалитска), тя допуска промени по силата на трите основни принципа, наложени от основателя ѝ Ханифа ибн Сабит (699 – 776)⁴⁵. Приложението им прави възможно използването на местното обичайно право освен шерията, както и издаването на закони от светските владетели.

Както сочат наличните извори, определящо за действията на Мехмед II е честото прибягване до доктрината за султанската изпълнителна власт (*örf*) за „оправдаването“ на многото мерки в противоречие с шерията (Inalcik, 1978a, pp. 246 – 247). По време на 30-годишното си управление той не само налага кануна като определяща практика в решаването на вътрешнополитическите проблеми, но и невинаги стриктно спазва установените

42 Предполага се, че навлизат в тюркската ислямска правна практика още през XI в. (Inalcik, 1973, p. 70).

43 Проблемът светска – духовна власт, шерият и канун в Османската империя привлича вниманието на редица османисти (Gerber, 1981, p. 137; Gerber, 1994, pp. 30 – 38, 62 – 64; Rapp, 1988, pp. 124 – 145). Според Р. Реп (R. Rapp) принципите и практикуването на тюрето несъмнено са свързани с османците (Rapp, 1988, p. 124), а Х. Гербер (H. Gerber) подчертава, че канунът е най-голямата иновация в османската правна история.

44 Turkish Sources, 1961, pp. 20 – 26. Известно е от копие от 1488 г., но според Х. Иналджък е издадено веднага след завладяването на Константинопол. Като обобщена кодификация на законите, които са в сила до времето на Мехмед II, в него се открива силно локално влияние. (Inalcik, 1973, p. 71). А. Тверитинова предполага, че то може би има като източник „творчеството“ на провинциален, а не на столичен „правовед“. The Book of Laws, 1969, p. 8.

45 Преобладаващото значение на индивидуалното тълкуване *рай*; съждението и решението по аналогия *кияс*; промяната по метода на одобрението (*ихтисан*) чрез съгласуването мнение на влиятелните религиозни авторитети – *иджма*.

шериятски норми. Той е и първият османски владетел, при когото избухва конфликт между шерията и кануна поради предприетата конфискация на вакъфи (Inalcik, 1973, p. 71; Kerr, 1988, p. 126).

При един общ преглед на правните постановки в ранното законодателство на султан Мехмед II на първо място всъщност се открояват тези относно прелюбодеянието, а целият първи раздел се отнася до престъпленията и прилаганите санкции срещу тях. Едва третият и четвъртият дял на законника включват казуси, регламентиращи статута на земята, хаса чифлиците, тапията, правата на селянина и различни аспекти на отношенията му със спахията, конкретизират се различни групи данъци, свързани със земеделието и скотовъдството (парични, натурални и пр.), изложени доста непоследователно (Turkish Sources, 1961, pp. 22 – 24). Симптоматичен е фактът, че с изключение на раздела „За джебелите и женените неверници“, в който данъчните задължения са диференцирано регламентирани, в законника липсва ясно разграничение между „мюсюлмани“ и „неверници“. С важно значение за социално-правния статус на данъкоплатците, в т.ч. и българите, са уточненията относно един от основните данъци – поземлено-личния, обозначен като *испенч* за немюсюлманите и *ресм-и чифт* за мюсюлманите, предаван в пари на спахията: „*Всеки женен неверник плаща на своя спахия двадесет и пет акчета испенче и испенче в пълен размер за сина си, подлежащ на облагане с харац. От вдовица, която не притежава чифт [орна земя], [да се вземат] годишно шест акчета*“ (Turkish Sources, 1961, p. 25/§1). Така конституиран, испенчът не се променя в продължение на векове. Косвено се уточнява, че мюсюлманите плащат двадесет и две акчета пълен размер на данъка, а за *бенак* (малоимотни домакинства) се вземат три, шест или девет акчета (Turkish Sources, 1961, 22/§3, p. 23/§4). С изключение на по-високия размер на поземлено-личния данък (фиксиран на 25 акчета) и облагането с харадж, клаузите за „неверниците“ не показват чувствително отклонение в размера на таксите и глобите от тези за мюсюлманите. Трафаретът „да не се разорява раята, която плаща харадж“ (Turkish Sources, 1961, p. 25/ §7) при Мехмед II и при следващите султани е в основата на много от законите, свързани с данъчния им статут и многобройните постановления, санкциониращи нарушенията им. От друга страна, той съответства на позицията на султана като гарант на законите пред раята – мюсюлмани и немюсюлмани, и на основния принцип, прокаран в законодателствата от XV в., че „раята и земята, принадлежат на султана“ (Inalcik, 1973, p. 73)⁴⁶.

Освен тези две кануннамета с общоимперско приложение, Мехмед II издава редица декрети относно мините, монетния двор, митата, пазарните такси, монопола върху виното и събирането на определени данъци, включително инцидентните такси и глоби от групата *бадухава*, както и разпоредби, уреждащи статута на определени групи със специализирани задължения (кираджии, челтукчии и др.).

Настъпните промени след управлението на Мехмед II, свързани с все по-засилващата се роля на исляма и ислямските религиозни институции в социалнополитическия живот, налагат своя отпечатък и върху издаваните кануни и кануннамета. Част от изследователите дори определят 30-годишното управление на султан Баязид II (1481 – 1512) като реакция

46 В османистичните изследвания тази постановка се приема за унаследена от близоизточните концепции за развитие на държавата в предислямския период. Усвоени в Абасидския халифат, те преминават у османците, модифицирани от тюркско-монголските традиции на селджуците и империята на илханите (Inalcik, 1973, pp. 65 – 68, p. 73).

на наложения радикализъм в законодателната дейност от именития му баща и опити за „реставрация“ на шериата. Това потвърждават и предприетите от него действия за коригиране на някои от най-явните нарушения, прокарани от Мехмед II⁴⁷. Тази тенденция става все по-ясно очертана от началото на XVI в. Влиянието на тюркско-монголските традиции в държавното устройство и организация видимо намалява в контраст с нарастването на тези на класическия ислямски халифат. Настъпилите промени през XVI и XVII в. най-точно може би определя Метин Кунт (M. Kunt) – като процес на „ислямизация“ на османската държава, наложил своя отпечатък върху всички сфери на обществото и накрая изместил главната му разделителна линия между „мюсюлмани“ и „немюсюлмани“ (Kunt, 1982, p. 63). Съставената компилация от кануни при Баязид II, издадена около 1501 г., поне теоретично, следва законите на неговия баща. Те запазват своето основно съдържание и в законника, издаден от Селим I (1512 – 1520). Религиозната нетърпимост към „всичко несунитско“, с която се отличава управлението му, далеч не намира адекватно отражение в отделните казуси. Макар в много отношения да се доразвиват основните принципи на законодателна дейност, установени от Мехмед II, малко са казусите, в които различните налози, такси и глоби се прецизират съобразно религиозната принадлежност на данъкоплатците и невинаги това е в ущърб на неверниците⁴⁸. Така за глобите, свързани с различната степен на нараняване и побой, е поставен двоен размер за неверниците (*kefere*), но предвиденият размер на поземлено-личния данък например е 20 акчета, срещу 30 акчета и повече в различните вилаети на *ресм-и чифт* за мюсюлманите⁴⁹.

Законодателната активност на Сюлейман I. Законодателната дейност на османските султани намира най-категоричното си проявление в кануните и кануннаметата, издадени от Сюлейман I Кануни (1520 – 1566), при все че според част от специалистите приписваният му общ свод от закони е компилация, съставена преди встъпването му на власт⁵⁰.

Цялата законодателна активност на Сюлейман I е белязана от широкия обхват на проникване на класическите ислямски традиции и норми в османското общество. Индикативен е фактът, че всеки казус в кануннамето с общоимперско приложение съдържа пояснения за начина, по който би следвало да се процедира спрямо неверниците. По отношение на данъчните задължения обаче това обособяване е направено само за тези, които се заплащат в различен размер (Turkish Sources, 1961, p. 39, 40, 41). Заедно с последователното прилагане на този принцип и тук прави впечатление отсъствието на чувствителна икономическа неравнопоставеност. В по-голямата си част казусите, регламентиращи положението на „раята“, са идентични като размер на таксите и глобите за двете конфесии (Turkish Sources, 1961, p. 48), а обособеният раздел „За някои положения на неверниците“ визира само обстоя-

47 В османистичните изследвания се изтъква, че Баязид II се намира под влиянието на улемата, която той довел от Амасия. Подчертава се, че тази политика е продуктувана от някои социални обстоятелства по време на възкачването му на трона – на първо място, борбата му с Джем султан (Inalcik, 1978, pp. 109 – 110).

48 The Book of Laws, 1969, p. 35 (3a), pp. 40 – 41 (7a-6), p. 50 (12a), pp. 67 – 68 (216).

49 The Book of Laws, 1969, pp. 40 – 41.

50 Според Халил Иналджък приписваният на Сюлейман I общ свод от закони е съставен преди встъпването му на престола, макар този факт да не стеснява периметъра на законодателната му дейност и активност (Inalcik, 1978, pp. 110, 115 – 126). Р. Реп също приема, че направената компилация от кануни при Баязид II е ревизирана и допълнена при Сюлейман I (Repp, 1988, p. 126).

телства извън общоприетите⁵¹. Един общ преглед на издадените кануни и кануннамета сочи най-големи локални варианти и влияние на местните традиции и обичайни норми в разпоредбите, визиращи данъчното облагане. В казусите, регламентиращи данъчното облагане, някои автори откриват влияние на византийското законодателство както в съхранените названия на част от тях, така и в принципните постановки.

Известно е, че в стремежа си да наложи класическите ислямски норми във всички сектори на обществения живот султанът лично изучава ислямското право. По негово настояване Мехмед Ебуссууд Ефенди – един от най-авторитетните шейхюлислами в османското и ислямското право, следвало да приведе кануните и кануннаметата в съответствие с шериата (Inalcik, 1973, p. 182). Редица законоположения, отнасящи се до статута на поземлената собственост и сложните аграрни отношения, са разисквани с пространни уточнения и коментар в съставените от него фетви.

Наличните източници сочат, че през XVI и следващите векове фетвите на османските шейхюлислами по правило тълкуват и допълват издадените закони. Като специфична ислямска правна институция, фетвата има определяща роля в развитието на ислямското право, но докато в някои ислямски общества тя до голяма степен има теоретичен характер, нарасналата роля на мюфтиите в Османската империя през XVI в. снабдява ищците с правни мнения, прилагани в съдилищата. При все че периметърът на реално приложение на фетвите в съдопроизводството е с променлив характер (Gerber, 1981, pp. 132 – 133; Gerber, 1994, pp. 40 – 41; Heyd, 1969, pp. 35– 56), не са малко индикациите, че поне през XVI в. те не са само теоретични казуси, базирани на класическите ханифитски постановки⁵². Случаите, в които кадии отказват да изпълнят постановленията в представените им фетви, са по-скоро инцидентни през XVI в.⁵³ Това с особена сила се отнася за фетвите, издадени от Ебуссууд Ефенди. Счита се, че съставеният от него сборник с фетви „Марузам“ („Становища“) (Düzdağ, 1972) не само стриктно следва предписанията, а прокарва иновации в областта на шериата (Gerber, 1994, pp. 88 – 91). Това са и основанията да бъде класифициран по-скоро като кануннаме с различни сфери на приложение, отколкото като сборник с фетви.

От времето на Сюлейман I датират т.нар. провинциални кануннамета, съобразени със спецификата на стопанския живот в съответните региони. Появата им е свързана с политическия възход и териториално разширение на империята и проведените административни реформи. Публикуваните кануннамета на Никополски (Turkish Sources, 1971, pp. 36 – 45), Силистренски⁵⁴ и Видински санджак⁵⁵, законите за санджаците Чирмен, София и др. (Turkish Sources, 1961, pp. 245 – 246) дават възможност да се проследи в детайли законова-

51 Повечето от клаузите се отнасят за „неверниците, дошли от неприятелска страна“. Turkish Sources, 1961, pp. 51 – 52.

52 В изследването си върху „османските фетви“ Ю. Хейд (U. Heyd) подчертава, че те са издавани само като отговор на действително възникнали проблеми в конкретни ситуации (Heyd, 1969, p. 46, 49).

53 Подобно „пренебрегване“, при условие че съответните фетви са съставени в съответствие с шериата, би могло да навлече строго наказание (*та'зир*) на виновника, а за кадията, който не е действал в съгласие с такава фетва, санкцията е отстраняване от служба (Heyd, 1969, p. 56).

54 В том 1 на ТИИПБЗ са публикувани два закона за санджака Силистра: първият от времето на султан Сюлейман I (най-вероятно предшества муфасал регистър на санджака), другият – от 1569 г., включващ изключително подробно изложение на данъците (Turkish Sources, 1961, pp. 262 – 266, 267 – 275).

55 Turkish Sources, 1971, pp. 45 – 53; вж. и откъс от кануннаме от 1542 г. Turkish Sources, 1961, pp. 257 – 258.

втората половина на XVI в. в противовес на прогресивното „дискредитиране“ на кануна⁵⁸ има своите основания, но тя не омаловажава стойността на издадените след Сюлейман I османски закони и законници, какъвто е **Законът за земята от 1609 г.**⁵⁹, издаден от Ахмед I (1603 – 1617), един от най-важните законодателни актове, определящи в детайли законовата рамка на аграрните отношения в началото на XVII в. с оглед настъпилите промени. Целта на съставянето му очевидно е доста „амбициозна“ – да бъдат обхванати всички възможни аспекти на статута на отделните владения, включително тези на производителното население, на категориите със специални задължения (войнуци, рудари и др.), да се конкретизират редица данъци, такси и глоби. Търси своите отговори фактът, че *Законът за земята* е първият законодателен паметник от този тип, в който са уточнени различията в данъчния статут на монасите и мирското духовенство⁶⁰. Сравнително обстойно са изяснени причините за облагане с данъка *чифт-и бозан* (букв. „развалена“, в смисъл на изоставена земя) и причините за формирането му в различен размер за мюсюлмани и немюсюлмани (Turkish Sources, 1961, pp. 146 – 147). В *„Закон за данъка ресм-и земин и пояснение на (термините) чифлик и дънолюм“* са уточнени всички въпроси относно категорията чифт земя и данъците, свързани с обработването ѝ. Статутът на обработваната от райетските селяни земя е един от най-важните за тях и основен в законниците на османските султани, тъй като именно райетският чифлик е в основата на османското селско стопанство. Основните законоположения около размера, статута, правомощията фигурират във всички законодателни паметници и дават възможност за приблизително точна „реконструкция“ на структурата му. От юридическа гледна точка райетският чифлик/бащина включва две категории земи – тези в чертата на селото, в пълна собственост, известни като мюлков (мюлк *сахих*) и част от държавните (мирийски) земи в обсега на селското землище. Мюлковите земи, както се уточнява в правните регламенти, включват дворното място, лозята, зеленчуковите и овощните градини. Останалите ниви са част от земята в селското землище⁶¹. Правото да ги владее, обработва и предава в наследство, селянинът узаконява със заплащането на специална такса (*ресм-и тапу*) и получаваната тапия. В случай че не обработва поверената му земя в продължение на три години, тя е можела да му бъде отнета.

Османското законодателство налага ограничения в размерите на имота на селянина, като прилага принципа на прогресивното облагане. Съгласно една от фетвите на Ебуссууд Ефенди, точно потвърдена в един от казусите на Закона за земята⁶², максималният размер на райетския чифлик е точно определен: 70 – 80 дънолюма при хубава земя; 100 – при средно-плодородна; 150 – при нископлодородна земя. Стопанства, надхвърлящи тези граници, се

58 Период, продължил до 1696 г., когато Мустафа III (1695 – 1703) издава ферман, отразяващ пълното доминиране на шериятското право (Repp, 1988, p. 131).

59 Както се отбелязва в превода, Законът е „докладван“ на султана за одобрение на 11 *зилкаде* 1017 (16.02.1609) г. (Turkish Sources, 1961, p. 128).

60 „Ако записан в регистъра (на спяхията) рая-немюсюлманин отпосле е станал поп (*папас*) и е останал да попува [да припечелва от попуване], от такъв поп се взема харадж и испендже. Но ако е монах-отшелник (*рахиб*) и служи безплатно и се прехранва посредством милостиня от населението, то не му се взема нищо; закон е по този въпрос да се отсъжда така“ (Turkish Sources, 1961, p. 142).

61 Относно усвояването и организацията на аграрното пространство в селското землище вж. Parveva, 2011, pp. 106 – 139.

62 Turkish Sources, 1961, p. 153.

облагат с двойни данъци. Основните положения по заплащането на поземлено-личния данък, събиран през март, не се различават от начина, по който са регламентирани за пръв път в кануннамето на султан Мехмед II (Turkish Sources, 1961, pp. 151 – 152). Уточнени са и редица детайли относно наследяването. Особено важни за конституирането на статута на земята са включените *Закон за тапите* (Turkish Sources, 1961, pp. 137 – 138) и закон от времето на Хамза паша, санкциониращ продажбата на мирийски земи заради дълг на дължника (Turkish Sources, 1961, pp. 138 – 139). Крайно неблагоприятни за положението на данъкоплатното население са казусите, регламентиращи правото на облагане с „юшур“ (десятьк) в размер на 1/8, 1/6 дори 1/3 от добива като законосъобразно с шериата⁶³. В тази връзка следва да се отбележи, че в закона нееднократно се уточняват санкциите, които следва да се предприемат в случаите на „изоставяне на обработваната земя“, „работа на две места“, занимания със занаяти в селото / в града и пр. Всички те, освен че насочват към интензитета на миграциите между отделни села, механичния прираст на населението от селото към града и пр., са категорична индикация за липсата на крепостна зависимост, тъй като наложените санкции имат финансов еквивалент.

В специализираната и популярната литература неведнъж е поставян въпросът за статута на райетския селянин и правомощията му върху обработваното от него стопанство. В тази посока са разисквани функциите на тапията, сведени най-общо до крепостен акт или гарант на правомощия. Обективният анализ на многобройните кануни, кануннамета и фетви, включително закона за тапията и тук коментираните постановления на Закона за земята, изключва възможността тя да бъде разглеждана в друго нейно качество освен като документ, легитимиращ правата на райетския селянин над обработваната от него земя. Самият статут на земите, включени в райетското стопанство/бащина (за немюсюлманите) – мюлков (с права на собственост) и мирийски (под наем), априори изключват подобна теза. Разбира се, не би следвало да се пропускат другите категории производително население – ортакчи, т.нар. *гулам-и мир*, и робите, чийто статут също е регламентиран в законодателните актове на османските султани.

Законово съответствие на коментираните кануни и кануннамета са регламентите в стриктно водените, поне през XVI в., *муфасал* (подробни) регистри. Значимата им историческа стойност се дължи и на включените в тях кануннамета за отделните административни единици, чрез които се регулират стопанският и военноадминистративният ред в съответните провинции. Съдържат описания на всички видове поземлени владения (вписвани според първоначалното разпределение на земите в османската държава с прецизно отбелязване на настъпилите промени); поименно вписани, диференцирани на религиозна основа данъкоплатци, сред които са обособени групите със специални задължения (войнуци, зевауд войнуци, дербенджи, доганджи (соколари), власи (филурджи) и пр.); данъчни рубрики, които разгърнато отразяват рентата, дължима от всяко населено място. Стриктно се отбелязват всички промени в статута и състава на данъкоплатците на дадено селище, причините, поради които евентуално са се разселили и къде по-точно и пр. Т.е. подробните регистри са ефективният механизъм, регламентиращ и потвърждаващ прилагането

63 Turkish Sources, 1961, pp. 128 – 201 (заедно с факсимилето). Ценни пояснения за някои от законоположенията на *Закона за земята* дават публикуваните в тома съдебни протоколи, в които са регистрирани покупки-продажби, замени, наемни договори, договори за залог и пр.

на законовата рамка, което гарантира своевременното събиране на дължимите данъци, действителен контрол над данъкоплатното производително население, реални възможности за своевременна намеса и санкции от страна на държавата при нарушаване на установените регламенти.

3. Централизирана политика и законови рамки на развитие на градското стопанство в Османската империя и в българските земи

Градовете, градското стопанство и градските жители заемат важно място в османската икономика и са неотменна част от законодателната активност на османските султани. Непосредствено след завладяването на Константинопол султан Мехмед II оценява значението на градовете и създава благоприятни условия за развитието им. Известно е, че той предприема редица мерки за презаселването на бившата византийска столица с депортирано от Балаканите население – занаятчии, търговци и пр. (Inalcik, 1978a, pp. 231 – 249). Един от реперите на тази политика е заложен в системата за облагане на градската стопанска дейност и извличането на максимални приходи за държавната хазна. Именно поради това в своята законодателна активност османските султани създават сложна система от търговски мита и закони, регламентиращи занаятчийската и търговската дейност в градовете.

Ролята на централизма е определяща в градския живот, в регламентацията на занаятчийското производство и пазара. Едни от първите специални закони (*кануни*), издадени още в края на XV в. (Barkan, 1942, p. 330 и сл.), определят най-точно цената на всеки произвеждан продукт, качествата, които той задължително следва да има, законната лихва и пр. Чрез своите органи – мухтесибите – властта стриктно следи за спазването на наложената от самата нея организация, надзирава качеството и цените, санкционира и налага глоби при констатирани нарушения.

Немалка част от изворите, регламентиращи развитието на градското стопанство, законовата рамка на пазарните отношения и търговските взаимоотношения – кануни и кануннамета от XV и XVI в., са публикувани в превод на български в двутомника ТИИПБЗ (Turkish Sources, 1961; Turkish Sources, 1971). Най-пълна сбирка на тези закони включва документалното издание „Проучване на градското стопанство през XV – XVI в.“ (Tsvetkova, 1972). Сред тях, освен издадените общоимперски кануннамета от Мехмед II⁶⁴, Селим I⁶⁵ и Сюлейман I⁶⁶, фигурират и провинциалните законници на Никополския⁶⁷, Силистренския⁶⁸ и Видинския санджак⁶⁹, както и десетки закони за отделни градове и по-големи селища в прилежащите им райони, които регламентират в детайли градските занаяти, търговските отношения на локално ниво и в рамките на империята, включително външотърговските

64 Turkish Sources, 1961, pp. 20 – 26.

65 Tsvetkova, 1972, pp. 149 – 156.

66 Turkish Sources, 1961, pp. 28 – 58.

67 Turkish Sources, 1971, pp. 36 – 45.

68 Turkish Sources, 1961, pp. 262 – 266, 267 – 275.

69 Turkish Sources, 1971, pp. 45 – 53; Turkish Sources, 1961, pp. 257 – 258.

контакти с отвъддунавските княжества, Дубровник и др. и определят размера и вида на таксите, митата и налозите върху тях.

Голяма част от този тип законодателни документи, съхранявани в Националната библиотека в Париж и Виенската национална библиотека, както и в османските архивохранилища в Р. Турция, уреждат статута на редица придунавски градове като Видин, Оряхово, Никопол, Русе, Силистра, както и на морски пристанища като Варна, Балчик, Калиакра, Несебър, Поморие, Созопол и др. Основните разпоредби на тази категория закони регламентират режима на най-разнообразни такси – от шафрана, до крушите и пр., вътрешни и експортни мита на стоки и плавателни съдове и различни условия, свързани със статута на градския пазар. Всички те съдържат преки или косвени сведения за обхвата, значението и общите насоки на търговската дейност, специализацията на труда в градовете, стопанската роля на българските градски средища, облика на селскостопанското производство на обкръжаващите ги райони, фискалната политика на централната османска власт в градския живот.

Сравнителният преглед и анализ на кануните на отделните градски средища и села показва тяхната профилираност съобразно специфичните особености в стопанския живот на отделните селища. В немалка степен те отразяват не само законодателната норма, но



Изобр. 2. Канун за пристанище Никопол в муфасал дефтер на Никополски санджак от 9 – 19.04.1579 г. TKGM – Ankara, TADB.TTD. №58, л. 46 – 5а

и практическото приложение на установената система на пазарни и пристанищни такси и мита. В отделните разпоредби освен това са засвидетелствани местни правни обичаи, което, от своя страна, показва адаптирането им от османския законодателен кодекс. Във всички тези закони и законници е зафиксирани и активният стопански обмен между българските и отвъддунавските княжества, особено интензивен от XVI в. нататък. По-специално внимание относно регламентирането на тези контакти заслужават различните закони и заповеди от времето на султан Селим I, засвидетелствали многообразието от икономически порядки и институции в районите на българското и румънското Подунавие, черноморската търговия и участието на българските земи в средиземноморската търговска дейност посредством пристанища като Солун и др.

Тук е мястото да се обърне внимание на търговската такса *бадж*, въведена в Османската империя през XV и XVI в. като част от системата на пазарни мита и такси. Именно

баджът, който по правило съпътства всяка сделка на местното градско тържище (с изключение на покупко-продажбите на недвижимо градско имущество – лозя, градини, воденици, къщи, дюкяни), е категоричен индикатор за пазарна дейност в дадено селище. Показателен е фактът, че той фигурира без изключение във всички кануни и кануннамета на османските султани и в немалка степен отразява голямото многообразие във вътрешнотърговската дейност.

Подчертаният стремеж на османската власт да обхване в рамките на фискалната си система и най-малкия приход от облагане на стоки при търговски сделки, от друга страна, е още едно указание, че тези сделки не са инцидентни, а са постоянна практика през XVI в. Основна задача на османската власт в областта на градската икономика всъщност е да се осигурят постоянни постъпления от търговската дейност посредством наложената върху нея такса – *бадж*, *кара бадж*, *бадж-и сях*, и съпровождащите я сродни такси, свързани с търговски операции и занаятчийска дейност. Т.е. всяка стока/артикул, обект на продажба, се облага с *бадж*. В заключителната разпоредба на кануна за Скопие дословно се постановява: „Изобщо от това, което гоиде в града за продан, е закон да се взема бадж, според както е било обичай“⁷⁰. Важно е да се отбележи, че според законите разпоредби от XV и XVI в. баджът се налага при: внасяне на стоките в града, ако те идват отвън; при докарването им на тържището и при извършване на самата покупко-продажба, ако са от местен произход.

Наличните законодателни актове не дават информация относно евентуална разлика между таксата, налагана при внасяне на стоката в града при градските порти, и пазарната такса, събирана при самото осъществяване на сделката в града. В някои кануни (Враца, Ловеч, Търново, Шумен, Хаджиоглу пазаръ (дн. Добрич) и др.) се отбелязва, че за непродаденото не се заплаща нищо (Tsvetkova, 1972, p. 23).

Според регламентирания в кануните законоположения на облагане с *бадж* подлежат не само артикулите, донесени на тържището в пазарен ден, но и всички тези, обект на търговски сделки в рамките на града през останалите дни.

С оглед на възможностите за пазарна дейност в селищата на дадена административна структура е важно да се отбележи, че в най-ранните общи законодателни актове от XV и началото на XVI в. изрично се регламентира условието *бадж* да не се събира от покупко-продажби, извършени „на село“. В законника на Мехмед II се постановява: „Каквото и да се продава в село, [от продаденото] бадж не се взема“⁷¹. Макар принципно градовете да са във фокуса на данъчното облагане, все пак, по-рядко, системата на пазарните такси и мита би могла да се разпространи и върху села с по-голямо търговско оживление. Типичен пример са издадените закони за баджа на село Ибрене (неуст.) и закона за селото Василикос (дн. Василико)⁷². Подобни примери за с. Серакин, лива Виза, и щипското село Тевсиан, където се налага пазарен бадж по време на ежегодния „пазар“ в селото, посочва и Б. Цветкова (Tsvetkova, 1963, p. 188). С развитието на стоково-паричните отношения през XVI в. и засилването на търговския контакт между селото и града случаите със събиране на пазарни баджове в селата зачестяват.

Пазарните мита и такси, принципно познати на Балканите през Средновековието, са

70 Turkish Sources, 1971, p. 16.

71 Turkish Sources, 1961, p. 26.

72 Turkish Sources, 1971, p. 56, 60.

включени в единна стопанска конюнктура в Османската империя, а постъпленията от тях са централизирани и насочени или към държавната хазна, или като приход за отделни висши сановници, притежатели на султански хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи. Системата е зафиксирана още в най-ранните османски законодателни паметници от XV и XVI в., но в кануннамето на Мехмед II регламентациите имат твърде общ характер⁷³. Значително развитие на тази кодификация се наблюдава в законодателните актове на Баязид II и Селим I (Tsvetkova, 1972, p. 21). Заедно с тези регламентации в продължение на целия XVI в. се издават законодателни актове, които в детайли регламентират функционирането на градския пазар във всяко по-голямо селище – център на търговска обмяна (Скопие, Видин, Русе, Силистра, Никопол, Търново, Ловеч, Шумен, Карнобат и др.)⁷⁴.

Централизъмът, чиято положителна черта е липсата на вътрешни граници, налагани мита, единна държавна инфраструктура, осигурява възможности за развитие на градското стопанство в общоимперски план. От друга страна, тази стриктна регламентация и контрол лишават производителя от инициатива, налагат норми, които затрудняват развитието на конкретен занаят и пр. Това негативно въздействие се засилва с появата и разрастването на корупцията в административния апарат и в съдопроизводството през втората половина на XVI и през XVII в.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Andonova, P. 2013. *Askeri Çiftlik in the Bulgarian Space. Sofia's kaza in the 16th – beginning of the 19th Century*. (Abstract of an unpublished dissertation, Sofia). [Андонова, П. 2013. *Аскери чифликите в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX век*. (Автореферат на непубликувана дисертация, София)].
- Andreev, S., E. Grozdanova. 1993. *Through the History of Mining and Metallurgy in the Bulgarian Lands in the 15th – 19th Centuries*. Sofia: NB Sv. sv. Kiril i Metodiy. [Андреев, С., Е. Грозданова. 1993. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV – XIX в.* София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Andreev, S., M. Kalitsin, K. Mutafova. 2009. *Sources about the History of the City of Omurtag*. Vol. 1. Ottoman Documents 15th – 18th centuries. Introductory study, transl., commentary and indexes. Veliko Tarnovo: Faber. [Андреев, С., М. Калицин, К. Мутафова. 2009. *Извори за историята на град Омуртаг*. Т. 1. Османски документи XV – XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показатели. Велико Търново: Фабер].
- Apostolidis, K. M., A. Peev. 1931. Kondika of the Plovdiv Abadzhi Guild. *Annual of the the Plovdiv National Library and Museum*, 1928 – 1929, N 1 – 2. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, pp. 5 – 170. [Апостолидис, К. М., А. Пеев. 1931. Кондука на пловдивския абаджийски еснаф. *Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей*, 1928 – 1929, кн. 1 – 2. София: Държавна печатница].
- Barkan, Ö. L. 1940. Sharia Inheritance Law and Adoptive Foundations. *Istanbul University Faculty of Law Journal*, vol. 6, N 1, pp. 165 – 181. [Barkan, Ö. L. 1940. Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt 6, N 1, pp. 165 – 181].

73 Turkish Sources, 1961, pp. 24 – 26.

74 Turkish Sources, 1971, pp. 13 – 67.

- Barkan, Ö. L. 1943. Legal and Financial Principles of Agricultural Economy in the Ottoman Empire in the 15th and 16th centuries. First vol. *Kanunlar*. İstanbul: İstanbul University, Faculty of Letters, Institute of Turkology [Barkan, Ö. L. 1943. XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları. Birinci cilt. *Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü].
- Berov, L. 1976. *Price Movements in the Balkans in the 16th – 19th centuries and the European Price Revolution*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Беров, Л. 1976. Движението на цените на Балканите през XVI – XIX в. и европейската революция на цените. София: Издателство на БАН].
- Braudel, F. 2017 – 2019. *Material Civilization, Economy and Capitalism. 15th – 18th Century*. vol. 1 – 3. Sofia: IK Prozorets. [Бродел, Ф. 2017 – 2019. Материална цивилизация, икономика и капитализъм. XV – XVIII век. т. 1 – 3. София: ИК Прозорец].
- Galabov, G., H. W. Duda. 1960. *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*. München: Verlag R. Oldenbourg.
- Georgieva, G., N. Todorov. 2024. Barriers to the Textile Proto-industry Development in Bulgarian lands in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 9, pp. 90 – 102. [Георгиева, Г. Н. Тодоров. 2024. Пречки пред развитието на текстилната промишленост в българските земи през XVIII и XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 9, с. 90 – 102].
- Georgieva, Ts. 1987. Development and Trends of Research on the History of the Bulgarian People in the 15th – 17th Centuries. In: *Historiographical Studies “Bulgaria 15th – 19th century”*. vol. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 11 – 41. [Георгиева, Ц. 1987. Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV – XVII в. В: *Историографски изследвания „България XV – XIX в.“*. т. 1. София: Издателство на БАН, с. 11 – 41].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and Spaces of Bulgarians in the 15th – 17th Centuries*. Sofia: LIK. [Георгиева, Ц. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София: ЛИК].
- Georgieva, Ts. 2009. Ottoman Studies in Contemporary Bulgarian Historiography. In: Genov, R. (ed.), 2009. *Ethnicities, Cultures and Politics in Southeast Europe: Anniversary Collection of Materials from a Scientific Conference Dedicated to the 70th Anniversary of Prof. Tsvetana Georgieva*. Sozopol, 2007. Sofia: New Bulgarian University, pp. 21 – 38. [Георгиева, Ц. 2009. Османистичните изследвания в съвременната българска историография. В: Генов, Р. (ред.), 2009. *Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа: юбилеен сборник с материали от научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Цветана Георгиева*. Созопол, 2007. София: НБУ, с. 21 – 38].
- Gerber, H. 1981. Sharia, Kanun and Custom in the Ottoman law. In: *International Journal of Turkish Studies*, v. 2, N 1, pp. 131 – 147.
- Gerber, H. 1994. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. New York: State Univ. of New York Press.
- Grozdanova, E., St. Andreev. 1996. Categories of Population with Special Obligations and Status – Legal Norm of the 16th Century and Real Practice. In: *The Bulgarian Sixteenth Century: Papers on Bulgarian History and Culture in the Sixteenth Century*. Sofia: NL St. St. Cyril and Methodius, pp. 29 – 48. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1996. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 29 – 48].

- Grozdanova, E. 2005. The Bulgarian Ottomaniistics between Two Centuries. Continuity and Renewal. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1 – 2, pp. 98 – 158. [Грозданова, Е. 2005. Българската османистика на границата на две столетия. Приемственост и обновление. *Исторически преглед*, кн. 1 – 2, с. 98 – 158].
- Dimitrov, S. 2024. Newly Discovered Ottoman-Turkish Documents for the Mining in the Bulgarian Lands in the 15th – 17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 171 – 209. [Димитров, Ст. 2024. Новооткрити османотурски документи за рударството в българските земи през XV – XVII век. *Исторически преглед*, кн. 2, с. 171 – 209].
- Dimitrov, S. 1968. On the Dating of Some Ottoman Registers from the 15th Century. *Proceedings of the Bulgarian Historical Society*, XXVI, pp. 231 – 250. [Димитров, Стр. 1968. За датировката на някои османски регистри от XV в. *Известия на Българското историческо дружество*, XXVI, с. 231 – 250].
- Dimitrov, S. 2000. Ottoman Studies in Bulgaria after the Second World War. *Études balkaniques*, № 1, pp. 29 – 58.
- Dorev, P. 1940. *Documents on Bulgarian History. vol. III. Documents from the Turkish State Archives (1564 – 1908), Part I. (1564 – 1872)*. Sofia: BAN. [Дорев, П. 1940. Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви (1564– 1908), ч. I. (1564 – 1872). София: БАН].
- Dubrovnik Sources for Bulgarian History. 2000. *The Archives Speak. vol. 10*. Compiled, transl. and comment. by J. Spisarevska. Sofia: GUA MS. [Дубровнишки извори за българската история. 2000. *Архивите говорят*. т. 10. Съст. превод и коментар Й. Спусареvsка. София: ГУА MS].
- Dubrovnik Documents on the History of Bulgaria and the Bulgarian Lands in the 13th – 15th Centuries. 2017 – 2018. Vol. 1. (1230 – 1403). Vol. 2. (1407 – 1505). Ed., transl. and commentary by A. Nikolov, V. Gyuzelev, E. Kostova, P. Danova, S. Hinkovski. Sofia: UP St. Kliment Ohridski. [Дубровнишки документи за историята на България и българските земи през XIII – XV век. 2017 – 2018. т. 1. (1230 – 1403 г.). т. 2. (1407 – 1505 г.). Издание, превод и коментар А. Николов, В. Гюзелев, Е. Костова, П. Данова, С. Хинковски. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Düzdağ, M. E. 1972. *Sixteenth Century Turkish Rayatı in the Light of the Fatwas of Seyhülislam E'bussuud Efendi*. Enderun Kitabevi. [Düzdağ, M. E. 1972. *Seyhülislâm E'bussuud Efendi Fetvaları ışığında 16 asır türk Rayatı*. Enderun Kitabevi].
- Foreign Travel Books about the Balkans. 1975 – 1987. vol. 1 – 7. Sofia: Nauka i izkustvo. [Чужди пътеписи за Балканите. 1975 – 1987. Т. 1 – 7. София: Наука и изкуство].
- Hammer, J. 1835, 1836. *De Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours*. V. II, IV. Trad. de l'allem. par. J. J. Heller. Paris: Bellizard, Barthes, Dufour et Lowell.
- Heyd, U. 1969. Some Aspects of the Ottoman Fetva. *Bulletin of SOAS*, N 32, pp. 35 – 56.
- Hinkov, H. 1937. Bulgarian Craftsmanship before our Revival (15th – 17th century). *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXXVI, pp. 305 – 318. [Хинков, Х. 1937. Българското занаятчийство преди Възраждането ни (XV – XVII век). *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. XXXVI, с. 305 – 318].
- Hristozov, H. 2017. *Highland Environment and Local Population in the Rhodope Mountains, 16th – 17th c.* PhD thesis, Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”. [Христозов, Х. 2017. *Окръжаващото пространство и планинското население в Родопите през XVI – XVII век*. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“, София: СУ „Св. Климент Охридски“].

- Hristozov, H. 2020. The Waqf of Djedid (Semiz) Ali Pasha in the Rhodopes: Spatial and Social Dimensions of Pasture Ecology. In: Yanchev, V., M. Kiprovsk, G. Boykov (eds), 2020. *Vakfs in Bulgaria*. Sofia: UI St. Kl. Ohridski, pp. 36 – 107. [Христозов, Хр. 2020. Вакъфът на Джедиг (Семиз) Али паша в Родопите: пространствени и социални измерения на пасищната екология. В: Янчев, В., М. Кипровска, Гр. Бойков (съст. и ред.), 2020. *Вакъфите в България*. София: УИ Св. Климент Охридски, с. 109 – 147].
- Ihchiev, D. 1909. The Privileges of the Christian *Reaya* in the Private Sultanate Lands. *Minalo*, vol. 1, no. 2, pp. 141 – 156. [Ихчиев, Д. 1909. Привилегиите на раята-християни в частните султански земи. *Минало*, т. 1, № 2, с. 141 – 156].
- Ihchiev, D. 1910. *Contribution to the Question of the Spahis in the Ottoman Empire and Turkish Documents on them* (print). Sofia Darzhavna печатnitsa, pp. 1 – 96. [Ихчиев, Д. 1910. Принос към въпроса за спахиите в Османската държава и турски документи върху тях (отпечатък). София: Държавна печатница, с. 1 – 96].
- Ihchiev, D. 1910a. *The Turkish Documents of the Rila Monastery*. Sofia: Pечатnitsa Vreme [Ихчиев, Д. 1910а. *Турските документи на Рилския манастир*. София: Печатница Време].
- Inalcik, H. 1973. *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300 – 1600*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Inalcik, H. 1978. Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. In: Inalcik, H. *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*. London: Variorum Reprints, pp. 105 – 138.
- Inalcik, H. 1978a. The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul. In: *The Ottoman Empire, Conquest. Organization and Economy*. London: Variorum Reprints, pp. 231 – 249.
- Inalcik, H. 1994. The Ottoman State: Economy and Society, 1300 – 1600. In: Inalcik, H., D. Quataert (eds), 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9 – 410.
- Irechek, K. 1974. *Travels in Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkuštvo. [Иречек, К. 1974. *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство].
- Irechek, K. 1978. *History of the Bulgarians*. With corrections and additions by the author himself. Ed. by P. Petrov. Sofia: Nauka i izkuštvo. [Иречек, К. 1978. *История на българите*. С поправки и добавки от самия автор. Под ред. на П. Петров. София: Наука и изкуство].
- Ishirkov, A. 1912. *The City of Sofia in the 17th Century*. Sofia: Tsarska pridvorna печатnitsa. [Иширков, А. 1912. *Град София през XVII в.* София: Царска придворна печатница].
- Ivanova, S. 2003. The Empire's "Own" Foreigners: Armanians and Acem Tuccar in Rumeli in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: van den Boogert, M. and K. Fleet (eds.), 2003. *The Ottoman Capitulations: Text and Context, Oriente Moderno*, XXII n.s. (LXXXIII), 3, pp. 681 – 703.
- Jorga, N. 1908 – 1913. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Nach den Quellen Dargestellt. Gotha: F.A. Perthes.
- Kabrda, J. 1940. Sur les bérats des métropolités orthodoxes dans l'ancien Empire ottoman au XVIII^es. *Proceedings of the Bulgarian Historical Society [Известия на Българското историческо дружество]*, vol. 16 – 18, pp. 258 – 268.
- Kalitsin, M., K. Mutafova, 2012. *Selected Ottoman Documents about Tarnovo and the Kaza of Tarnovo*. Second revised edition, V. Tarnovo: UI Sv. sv. Kiril i Metodiy. [Калицин, М., К. Мутафова, 2012.

- Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Второ преработено и допълнено издание, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kovachev, R. 1997. *Inventory of the Nikopol Sandzhak from the 80s of the 15th Century*. Sofia: Izdatelstvo na NBKM. [Ковачев, Р. 1997. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век*. София: Издателство на НБКМ].
- Kovachev, R. 2001. *The Kaza of Samokov in the 16th Century according to Inventories from the Istanbul Ottoman Archives*. Sofia: NBKM, 2001. [Ковачев, Р. 2001. *Самоковската каза през XVI в. според описи от Истанбулския османски архив*. София: НБКМ, 2001].
- Kunt, M. 1982. Transformation of Zimmi into Askeri. In: B. Braude and B. Lewis (eds), 1982. *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. V. 1. New York: Holmes & Meier Publishers.
- Mashev, S. 1991. *Trade between the Bulgarian lands and Transylvania in the 16th – 17th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Масhev, С. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII век*. София: Издателство на БАН].
- Mutafchieva, V. 1957. The Feudal Rent Appropriated by the Feudal Lord in the Ottoman Empire with a View to our Lands in the 15th – 16th Centuries. *Proceedings of the Institute of Bulgarian History*. Vol. 7, pp. 163 – 204. [Мутафчиева, В. 1957. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV – XVI в. *Известия на Института за българска история*. Т. 7, с. 163 – 204].
- Mutafchieva, V. 1958. On the Ottoman Tax Category “bad-u hava” (15th – 17th Centuries). *Przegląd Orientalistyczny*, Warszawa, no. 3, pp. 305 – 311. [Mutafchieva, V. 1958a. О османской категории податковой “bad-u hava” (XV – XVI в.). *Przegląd Orientalistyczny*, Warszawa, no. 3, pp. 305 – 311].
- Mutafchieva, V. 1959. On the State of the Spahilik in the 15th – 16th cc. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, pp. 32 – 63. [Мутафчиева, В. 1959. За състоянието на спахилъка през XV– XVI в. *Исторически преглед*, № 3, с. 32 – 63].
- Mutafchieva, V. 1960. Categories of Feudal Dependent Population in Our Lands under Turkish Rule in the 15th – 16th cc. *Proceedings of the Institute of History*, vol. 9, pp. 57 – 93. [Мутафчиева, В. 1960. Категории феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV – XVI в. *Известия на Института за история*, т. 9, с. 57 – 93].
- Mutafchieva, V. 1960a. Redemption of Government Revenue in the Ottoman Empire in the 15th – 17th cc. and the Development of Monetary Relations. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 40 – 74. [Мутафчиева, В. 1960a. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV – XVII век и развитието на паричните отношения. *Исторически преглед*, кн. 1, с. 40 – 74].
- Mutafchieva, V. 1962. On the role of the waqf in the urban economy of the Balkans under Turkish rule (15th – 17th cc.). *Proceedings of the Institute of History*, vol. 10, pp. 121 – 145. [Мутафчиева, В. 1962. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV – XVII в.). *Известия на Института за история*, т. 10, с. 121 – 145].
- Moutafchieva, V. 1981. *Le vakıf – un aspect de la structure socio-economique de l'Empire Ottoman (XVe – XVIIe s.)*. Sofia.
- Mutafchieva, V. 1993. *Ottoman Socio-Economic History (Studies)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 309 – 342. [Мутафчиева, В. *Османска социално-икономическа история (Изследвания)*.

- София: Издателство на БАН, с. 309 – 342].
- Mutafova, K. 2007. Opportunities for Researching Bulgarian History in the 15th – 17th Centuries in the Istanbul Ottoman Archives. In: *Bulgaria, the Bulgarians and Europe – Myth, History, Modernity*. Vol. 1. Veliko Tarnovo: UI St. St. Cyril and Methodius, pp. 141 – 155. [Мутафова, К. 2007. Възможности за изследване на българската история през XV – XVII в. в Истанбулския османски архив. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. 1. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 141 – 155].
- Mutafova, K. 2017. Economic Characteristics of the Troyan Region during the 16th – 17th Centuries: Traditional Livelihoods and Outside Influences (According to Ottoman Documents from That Period), *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 264 – 287. [Мутафова, К. 2017. Стопанска характеристика на Троянския регион през XVI – XVII в.: традиционни поминъци и външни влияния (по данни на османски документи от периода), *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 264 – 287].
- Mutafova, K. 2018. Vera Mutaftchieva – a Phenomenon in Bulgarian Science. *Epochs*, vol. 1, 26, pp. 123 – 142. [Мутафова, К. 2018. Вера Мутафчиева – явление в българската наука. *Епохи*, т. 26, бр. 1, с. 123 – 142].
- Mutafova, K. 2018. Information about the Church Vakifs in 18th c. in Ottoman Documents from the Fund “Piskopos kalemi”. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 201 – 216. [Мутафова, Кр. 2018, Сведения за църковни вакъфи през XVIII в. в османски документи от фонда „Пископос калем“]. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. III, с. 201 – 216].
- Mutafova, K. 2023. Specialized Status and Tax Preferences: a Factor for Economic Growth? Following the Example of Gabrovo in the 16th and 18th centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 309 – 323. [Мутафова, К. 2023. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 309 – 323].
- Nedkov, B. 1966 – 1972. *Ottoman-Turkish Diplomacy and Paleography*. Vol. 1 – 2. Sofia: Nauka i izkuštvo. [Недков, Б. 1966 – 1972. *Османотурска дипломация и палеография*. Т. 1 – 2. София: Наука и изкуство].
- Panova, S. 1978. On the Question of Price Movements in the Balkans in the 17th Century. In: *Through the History of Trade in the Bulgarian Lands in the 15th – 19th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Панова, С. 1978. Към въпроса за движението на цените на Балканите през XVII век. В: *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век*. София: Издателство на БАН].
- Panova, S. 1980. *Bulgarian Merchants in the 17th Century*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkuštvo. [Панова, С. 1980. *Българските търговци през XVII в.* София: Издателство Наука и изкуство].
- Parveva, S. 2003. Reclamation and Organization of the Agrarian Space in the City in the 17th Century. In: *Contrasts and Conflicts “behind the Scenes” in the Bulgarian Society in the 15th – 18th Centuries*. Sofia: Gutenberg, pp. 255 – 337. [Първева, С. 2003. Овладяване и организация на аграрното пространство в града през XVII в. В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ българското общество през XV – XVIII в.* София: Гутенберг, с. 255 – 337].
- Parveva, S. 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century*. Sofia: AI Prof. Marin Drinov. [Първева, С. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София:

АИ „Проф. Марин Дринов“].

- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty in the Rural Communities in the Province of Rumeli in the 17th – 18th Century. Research and Documents*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Първева, С. 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII в. Изследване и документи*. София: Издателство на БАН, 2022].
- Petkova-Encheva, M. 2016. Sixteenth Century Judicial Records – *Hüccets* on the Procedure of Fixing Boundaries of Village Territory and the Environment of Settlements in the kaza of Stara Zagora. In: Parveva, S., O. Todorova (eds.), 2016. *Glimpses into the Life of the European Provinces of the Ottoman Empire, 15th to 19th Century. A Collection of Studies in Memoriam of Prof. DSC Elena Grozdanova*. Sofia: Gutenberg, pp. 223 – 241. [Петкова-Енчева, М. 2016, Съдебни протоколи от XVI век за процедурата по определяне границите на селското землище и екологичната среда в селища от Старозагорската каза. В: Първева, С., О. Тодорова (съст.), 2016. *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV – XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова*. София: Гутенберг, с. 223 – 241].
- Paskaleva, V., S. Panova, L. Berov et al. (eds.), 1978. *Through the History of Trade in the Bulgarian Lands in the 15th – 19th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Паскалева, В., С. Панова, Л. Беров и гр. (ред.), 1978. *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век*. София: Издателство на БАН].
- Radushev, E. 1987. A Look at the State of Research on the Ottoman Agrarian System. In: *Historiographical Studies “Bulgaria 15th – 19th Century”*. Vol. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 171 – 195. [Рагушев, Евг. 1987. Поглед върху състоянието на изследванията на османската аграрна система. В: *Историографски изследвания „България XV – XIX в.“*. т. 1. София: Издателство на БАН, с. 171 – 195].
- Radushev, E. 1995. *The Agrarian Institutions in the Ottoman Empire during the 17th – 18th Centuries*. Sofia: AI Prof. Marin Drinov. [Рагушев, Евг. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век*. София: АИ Проф. Марин Дринов].
- Radushev, E., R. Kovachev. 1996. *Inventory of Registers from the Istanbul at the General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey*, Sofia: NBKM. [Рагушев, Е., Р. Ковачев. 1996. *Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република. Турция*. София: НБКМ].
- Radushev, E., Sv Ivanova, R. Kovachev (eds), 2003. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St. St. Cyril and Methodius National Library*. Part 1. Registers. Sofia: IMIR.
- Refik, A. 1933. *Bulgaria under Turkish Rule, 973 – 1255*. İstanbul: Devlet Matbaasi. [Refik, A. 1933. *Türk idaresinde Bulgaristan, 973 – 1255*. İstanbul: Devlet Matbaasi].
- Repp, R. C. 1988. *Qanun and Shari’a in the Ottoman Context*. In: Azis al-Azmeh (ed.), 1988. *Islamic Law: Social and Historical Context*. London-New York: Routledge, pp. 124 – 145.
- Roussev, I. 2021. The Best Experience “Opit Za Istoria...” by Dr. Simeon Tabakov to Reach His Contemporary Readers. *Istoriya-Hisory*. Vol. 29, no. 4, pp. 424 – 433. [Русев, И. 2021. Най-добрият опит „Опит за история...“ на д-р Симеон Табаков да стигне до своите съвременни читатели. *История*. Г. XXIX, № 4, с. 424 – 433].
- Sakázov, I. 1925. *The Monastery Economy during the Turkish Era*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo. [Сакъзов,

- И. 1925. *Манастирското стопанство през турско време*. София: Синодално издателство].
- Sakázov, I. 1929. The Trade of Bulgaria with Ancona in the 16th and 17th Centuries according to New Sources. *Proceedings of the Historical Society in Sofia* vol. 9, pp. 1 – 44. [Сакъзов, И. 1929. Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори. *Известия на Историческото дружество в София*, кн. 9, с. 1 – 44].
- Sakázov, I. 1929a. *Bulgarische wirtschaftsgeschichte*. Berlin – Leipzig: W. de Gruyter.
- Sakázov, I. 1930. *Economic Relations between Dubrovnik and the Bulgarian Lands in the 16th and 17th Centuries. Pages from the Economic History of Bulgaria*. Sofia: State Printing House. [Сакъзов, И. 1930. *Стопански връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия. Страници из стопанската история на България*. София: Държавна печатница].
- Sabev, O. 2018. A Ferman by Sultan Mustafa III for the Guilds and Ahis. Translations and Interpretations. *Annual of the Faculty of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo*. Researches in honor of 60-anniversary of Professor Doctor Habilis Krasimira Mutafova. vol. 2. Veliko Tarnovo: UI St. St. Cyril and Methodius, pp. 217 – 240. [Събеџ, О. 2018. Ферман от султан Мустафа III за еснафите и ахиите. Преводи и интерпретации. *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. т. II. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор Красимира Мутафова. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 217 – 240].
- Spisarevska, J. 1973. On the Legal Regime of the Dubrovnik Colonies in the Bulgarian Lands under Ottoman rule (15th – 16th centuries). *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 78 – 86. [Списаревска, Й. 1973. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество (XV – XVI в.). *Исторически преглед*, № 2, с. 78 – 86].
- Tabakov, S. 1911 – 1929. *An Attempt at the History of the City of Sliven*. Sofia: S. M. Staykov Printing House, 1911 – 1929. [Табакџ, С. 1911 – 1929. *Опит за история на град Сливен*. София: Печатница С. М. Стайковџ].
- The Book of Laws of Sultan Selim I*. 1969. Publication of the text, transl., terminological commentary and preface A. S. Tveritina. Москва: Наука. [Книга законов султана Селима I. 1969. Публ. текста, перевод, термин. коментарий и предисловие А. С. Тверитиновой. Москва: Наука].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan City 15th – 19th cc. Socio-Economic and Demographic Development*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i Izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Издателство Наука и изкуство].
- Todorova, O. 2008. An Episode from the History of Vidin (1689/1690): Some Reflections on Hristo Gandev's Theory of the So-called “Bulgarization” of Towns. In: *The Balkans – Language, History, Culture*. Veliko Tarnovo: UI St. St. Cyril and Methodius, pp. 104 – 114. [Тодорова, О. 2008. Един епизод от историята на Видин през 1689/1690 г., като повод за размишления върху теорията на Христо Гандев за т.нар. „побългаряване“ на градовете. В: *Балканите – език, история култура*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 104 – 114].
- Tsonchev, P. 1929. *Through the Economic Past of Gabrovo: Monographic Studies*. Sofia: Pechatnitsa „Khudozhnik“. [Цончев, П. 1929. *Из стопанското минало на Габрово: монографични изследвания*. София: Печатница „Художник“].

- Tsvetkova, B. 1950/51. The Land Relations in the Bulgarian Lands under Ottoman Rule until the middle of the 17th century. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp.158 – 192. [Цветкова, Б. 1950/51. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII в. *Исторически преглед*, № 2, с. 158 – 192].
- Tsvetkova, B. 1960. The Ransom System (iltizam) in the Ottoman Empire during the 16th – 18th Centuries in View of the Bulgarian Lands. *Proceedings of the Institute of Legal Sciences*, vol. XI, N 2, Sofia, pp. 195 – 219 [Цветкова, Б. 1960. Откупната система (iltizam) в Османската империя през XVI – XVIII в. с оглед на българските земи. *Известия на Института за правни науки*, т. XI, кн. 2, София, с. 195 – 219].
- Tsvetkova, B. 1963. On the issue of market and port duties and taxes in some Bulgarian cities in the 16th century. *Proceedings of the Institute of History*. Vol. 13, pp. 183 – 232. [Цветкова, Б. 1963. Към въпроса за пазарните и пристанищни мита и такси в някои български градове през XVI в. *Известия на Института за история*. Т. 13, София, с. 183 – 232].
- Tsvetkova, B. 1971. Changes in Ottoman Feudalism in the Balkan Lands in the 16th – 17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 4, pp. 55 – 74. [Цветкова, Б. 1971. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI–XVII век. *Исторически преглед*, № 4, с. 55 – 74].
- Tsvetkova, B. 1972. *Studies of the Urban Economy in the 15th – 16th Centuries*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Цветкова, Б. 1972. *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI век*. София: Наука и изкуство].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1964. Vol. 1. Tsvetkova, B., V. Mutaftchieva (eds). Sofia: Izdanie na BAN. [Турски извори за българската история. 1964. Т. 1. Цветкова, Б., В. Мутафчиева (съст.). София: Издание на БАН, 1964].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1966. Vol. 2. Todorov, N., B. Nedkov (eds). Sofia: Izdanie na BAN. [Турски извори за българската история. 1966. Т. 2. Тодоров, Н., Б. Негков (състав. и ред.). София: Издание на БАН].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1972. Vol. 3. Tsvetkova, B., A. Razboynikov (comp. and eds). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1972. Т. 3. Цветкова, Б., А. Разбойников (съст. и ред.). София: Издателство на БАН].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1973. Vol. 4. Velkov, Asp., B. Tsvetkova, V. Mutaftchieva, etc. (comp.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1973. Т. 4. Велков, Асп., Б. Цветкова, В. Мутафчиева и др. (съст.). София: Издателство на БАН].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1974. Vol. 5. Velkov, Asp., B. Tsvetkova, V. Mutaftchieva, St. Andreev, etc. (comp. and ed.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1974. Т. 5. Велков, Асп., Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Ст. Андреев и др. (съст. и ред.). София: Издателство на БАН].
- Turkish sources for the Bulgarian history*. 1977. Vol. 6. Todorov, N., M. Kalitsin (eds.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1977. Т. 6. Тодоров, Н., М. Калицин (съст.). София: Издателство на БАН].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1986. Vol. 7. Andreev, St., Asp. Velkov, E. Grozdanova, etc. (comp. and comment.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1986. Т. 7. Андреев, Ст., Асп. Велков, Е. Грозданова и др. (съст. и комент.). София: Издателство на БАН].

- Turkish Sources for the Bulgarian history*. 2001. The Archives Speak (Vol. 13). Preface and comp. E. Grozdanova. St. Andreev, St. Dimitrov (eds). Sofia: GUA MS. [Турски извори за българската история. 2001. Архивите говорят (Т. 13). Прегл. и съставит. Е. Грозданова. Под ред. на Ст. Андриев и Стр. Димитров. София: ГУА МС].
- Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. 1961. Vol. 1. Galabov, G. (ed.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1. Гълъбов, Г. съст. София: Издателство на БАН].
- Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. 1971. Vol. 2. Tsvetkova, B. (ed.). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори по историята на правото в българските земи. 1971. Т. 2. Цветкова, Б. (съст.). София: Издателство на БАН].
- Tursun Bey. 1973. *History of Fatih. (Tarih-i Ebul Feth)*. [Istanbul]: Tercüman yayınları. [Tursun Bey. 1973. *Fatih'in Tarihi. (Tarih-i Ebul Feth)*. İstanbul]: Tercüman yayınları].
- Vecheva, E. 1982. *Dubrovnik's Trade with the Bulgarian Lands (15th – 18th Centuries)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Вечева, Е. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XV – XVIII в.)*. София: Издателство на БАН].
- Vecheva, E. 1987. *Historiographical Problems of the City and the Urban Economy (15th – 17th centuries)*. In: *Historiographical studies "Bulgaria 15th – 19th century"*. Vol. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 112 – 134. [Вечева, Е. 1987. *Историографски проблеми на града и градското стопанство (XV – XVII в.)*. В: *Историографски изследвания „България XV – XIX в.“*. Т. 1. София: Издателство на БАН, с. 112 – 134].
- Yaneva, S. 1997. *Statut économique et social des gens de métier du Sud-Est européen sous la domination ottomane dans les années 40 du 19^e siècle (le cas de Samokov)*. *Bulgarian Historical Review*, no. 2 – 3, pp. 28 – 43.

Correspondence author:

Krassimira Mutafova, Professor, DSc.

„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2, T. Tarnovski St.

5003 Veliko Tarnovo BULGARIA

E-mail: k.mutafova@ts.uni-vt.bg

SCOPUS Researcher ID: 57209621522

<https://orcid.org/0000-0003-3373-3721>

<https://publons.com/researcher/3643680/krasimira-mutafova>